ПЛОВДИВСКИ ИСТОРИЧЕСКИ ФОРУМ

Година I, 2017, Supplementum 1

ПЛОВДИВСКИ ИСТОРИЧЕСКИ ФОРУМ

2017

Supplementum 1

Пловдивски исторически форум, година I, 2017, Supplementum 1, ISSN 2535-0935

Издава катедра „История и археология“ при Философско-исторически факултет на Пловдивския университет „Паисий Хилендарски“

Редакционна колегия:

Доц. д-р Георги Митрев (главен редактор), доц. д-р Димитър Димитров (зам.-главен редактор), проф. дин Камен Гаренов, проф. дфн Мирена Славова, проф. дин Евгений Шинаков (Брянск, Русия), проф. дин Ярослав Рубаха (Олщин, Полша), доц. д-р Симеон Кацаров, доц. д-р Валентин Петрусенко, доц. д-р Румяна Комсалова, доц. д-р Тодор Радев, доц. д-р Стоян Попов, доц. д-р Бойко Белегов, доц. д-р Пламен Славов, гл.ас. д-р Мина Маринова, гл.ас. д-р Божидар Драганов, гл.ас. д-р Станислав Боянов (научен секретар), д-р Моника Ибаньес Ангуло (Бургос, Испания), д-р Николаос Мердзимекис (Солун, Гърция).

Списание „Пловдивски исторически форум“ излиза два пъти в годината.

Приемат се за отпечатване:

– студии до 120 000 знака (с интервали и бележки);

– статии до 60 000 знака (с интервали и бележки);

– съобщения до 18 000 знака;

– рецензии и отзиви до 12 000 знака;

Бележките трябва да бъдат последователно номерирани с индекси в текста и изнесени под линия. Материалите могат да бъдат на български, руски, английски, немски, френски, испански или италиански език.

Адрес на редакцията: 4000 Пловдив, ул. Цар Асен 24, ПУ „Паисий Хилендарски“, Философско-исторически факултет, катедра „История и археология“, кабинет 256а.

Електронен формат на списанието:
https://logos.uni-plovdiv.net/en/elektronno-spisanie-plovdivski-istoriceski-forum

Електронен адрес: **piforum@abv.bg**

СЪДЪРЖАНИЕ

СТУДИИ

СВЕТИТЕ РЕЛИКВИ ВЪВ ВОЕННИТЕ КАМПАНИИ НА ВИЗАНТИЯ (IV – VII В.) 7

Кристиян Лъсков

СТОПАНСКОТО РАЗВИТИЕ НА РОМЕЙСКА ТРАКИЯ (XI – XII В.)..... 26

Теодора Георгиева

Уважаеми колеги, приятели и читатели,

С настоящото издание на списание „Пловдивски исторически форум“, Supplementum 1, поставяме началото на публикуването на студии на млади изследователи. Същите се основават на техни отлично защитени бакалавърски или магистърски дипломни работи. Пожелаваме на младите колеги много успехи в бъдещите научни занимания!

От Редакционната колегия

СВЕТИТЕ РЕЛИКВИ ВЪВ ВОЕННИТЕ КАМПАНИИ НА ВИЗАНТИЯ (IV – VII В.)

Кристиян Лъсков

Анотация: *Настоящето изследване разглежда появата и участието на светите реликви във военните кампании на Византия през първите векове от нейното обособяване. Студията представя една периферна за периода тема от военната практика на ромеите, която обаче намира особено развитие през следващите векове. В този смисъл се проследява част от генезиса на култа към реликвите в Източната римска империя и неговата особена роля във военното дело.*

Ключови думи: *Християнство, реликви, военни походи, Византия.*

„...защото Господ вашият Бог, Той е, Който ходи с вас
да се бие за вас против неприятелите ви, за да ви спаси.“
Второзаконие: 20:4

Религията и войната се оказват двете екзистенциални крайности у човека, които задвижват тромавото колело на историята. Вярата създава богове, а войната често ги унищожава. Човешката цивилизация не успява да роди по-страннно явление от съюза между съзидателната сила на религията и гибелната сила на войната.

Историографският интерес към проблема за отношението между християнството и войната има своите корени още в началото на XX век. В първото издание на своя класически труд от 1902 г. Адолф фон Харнак проследява развитието на военната служба в отношението ѝ с християнството и християнизацията.[1] Основополагащи в изследването на тази проблематика се явяват по-късно и трудовете на Анатолий Фролов[2] и Ернст Китцингер[3], които в голяма степен показват значимостта на реликвите в цялостния живот на Източната римска империя. Именно чрез светите реликви ни се разкрива едно любопитно и устойчиво явление от военно-религиозната практика във Византия.

Все още обаче, за ролята на реликвите като паладиуми във военната практика на Ви-

[1] A. Harnack, *Die Mission und Ausbreitung des Christentums in den ersten drei Jahrhunderten*, Leipzig 1906.

[2] A. Frolow, *La relique de la Vraie Croix. Recherches sur le développement d'un culte*, Paris 1961.

[3] E. Kitzinger, *Il culto delle immagini: l'arte bizantina dal cristianesimo delle origini all'iconoclastia*, Milano 2018; E. Kitzinger, The Cult of Images in the Age before Iconoclasm, *DOP*, 8 (1954), 83 – 150.

зантия, липсва цялостно и пълно изследване. В отделни статии са направени известни стъпки към проучването на този въпрос, без обаче той да бъде поставен във фокус. Систематизация на част от изворите, свързани с участието на реликви във военни походи, е направена в началото на XXI век от Марджали Сахас[4]. Едва наскоро Антъни Калделис направи първи по-сериозен опит за анализ на разглежданото от нас явление във византийската военна традиция.[5] Неговият поглед обаче е насочен конкретно към ролята на Богородичните икони. Единственият български учен, който акцентира върху дискутирания от нас въпрос, е Николай Марков.[6] Неговите съвсем кратки и обзорни бележки обаче нямат характер на задълбочен анализ и не разкриват в дълбочина явлението. Те все пак се оказват добре поставени и ценни в общия прочит на темата и за началния етап от нашето собствено изследване.

Навлизането на християнството във всяка „клетка“ от държавния организъм на Римската империя става възможно с неговото официално приемане и санкциониране от властта. Тези събития се свързват с личността на свети император Константин (306 – 337).

Епохата, към която принадлежи Константин Велики, е повратна за съдбините на Европа в цялост и особено за разлагащата се Римска империя. Но по-специално властването на този император е с изключително значение за християнството и Църквата. Много бързо с прекратяването на гоненията срещу християните тяхната религия е обявена и за religio licita (разрешена религия).[7]

Всъщност историята ни разказва, че преломната промяна, настъпила в развитието на християнството с решаващата намеса на великия император, далеч не е еднопосочна. Христовото учение на свой ред изиграва огромна роля в живота и царуването на свети Константин.[8]

Разглеждането поне отчасти на този въпрос е от изключително значение за по-нататъшното анализиране на проблема с култа към светите реликви в контекста на военното дело в Източната римска империя. Може би главната причина за това е значението, което светецът император придава на християнските символи и предмети – своеобразното „приложение“, което пръв той намира за тях във военното изкуство. А налагането на това ново разбиране се оказва недотам лека задача – не толкова заради своята уникалност, колкото поради вече съществуващи религиозни и традиционни обичаи, които трябва да бъдат преосмислени или въобще ликвидирани.

Обръщането на Константин Велики в християнството според широко разпространеното схващане става по времето на войната му с тиранина Максенций.[9] Именно с този епизод се свързват съновидението и откровението на римския август, които изиграват изключителна роля за утвърждаването на нова-

[4] S. Mergiali-Sahas, Byzantine Emperors and Holy Relics. Use, and Misuse, of Sanctity and Authority, *JÖB*, 51 (2001), 41 – 60.

[5] A. Kaldellis, The Military Use of the Icon of the Theotokos and its Moral Logic in the Historians of the Ninth-Twelfth Centuries, *Estudios bizantinos*, 1 (2013), 56 – 75.

[6] Н. Марков, Бележки за употребата на реликви във византийските военни кампании, *AMV*, X–1 (2009), 123 – 132.

[7] R. MacMullen, *Christianizing The Roman Empire A.D. 100 – 400*, London 1984, 43 – 52; (Изразът religio licita за пръв път е използван от Тертулиан по отношение на евреите).

[8] K. Bringmann, Die konstantinische Wende. Zum Verhältnis von politischer und religiöser Motivation. – In: *Konstantin und das Christentum,* Darmstadt 2007, 109 – 132.

[9] K. Girardet, Konstantin und das Christentum: Die Jahre der Entscheidung 310 bis 314. – In: *Konstantin der Grosse: Geschichte – Archäologie – Rezeption*, Trier 2006, 69 – 82.

та религия и за по-късния възход на култа към реликвите.[10]

Ключов се оказва моментът от кампанията срещу Максенций, който Евсевий ни предава чрез самите думи на августа Константин:

Веднъж, в обедните часове на деня, когато слънцето започна вече да клони към Запад – каза василевсът – аз със собствените си очи видях състоящото се от светлина и лежащо на слънцето знамение на кръста, носещо надписа: „С това побеждавай!“ Това зрелище ужасило както него самия, така и цялата войска, която сама не знаейки накъде, го следвала и продължавала да съзерцава явилото се чудо.[11]

Това изключително по своето съдържание свидетелство ще се превърне в изходна точка за разгръщането на една широка практика с използването на християнски реликви във военни действия.

Видяното от римския пълководец повдига редица въпроси. Усърдието и високите достойнства на Евсевий като историк не ни карат да се съмняваме в истинността на неговия разказ. Не бива да поставяме под сериозно съмнение и думите на Константин, тъй като на „чудото“ свидетел изглежда става цялата войска.

Единственото рационално обяснение, което е дискутирано досега в историографията,[12] се свързва със слънчевия оптичен феномен „пархелион“ – действително създаващ илюзията за кръстовидни слънца.[13] При все това той е познат на хората от древни времена. Зрелищното в случая е скрито в детайлите. Според разказа виденето на кръста се случва в обедните часове, което обаче е твърде необичайно за явлението. В своята „Метеорология“ Аристотел точно определя проявяването на природния феномен по изгрев и най-вече по залез слънце, но изключително рядко по пладне.[14] От друга страна, явлението пархелион не е твърде типично и обичайно за географските ширини на Италия, което се потвърждава от Цицерон и Сенека.[15] В комбинация с тези обстоятелства слънчевият феномен действително е в състояние да смути и удиви хората от една по-суеверна епоха. Показателно за това е аналогичният ефект от явлението столетия по-късно по време на битката при Мортимър (1461 г.), възпято от гения на Шекспир.[16]

Извън вероятностите и сферата на природните науки остават важни въпроси, свързани с хронологията на видението, точния момент от италийската кампания, в който се случва то и още повече за произхождението и обяснението на прякото буквено послание. Едно чудо не би било изобщо чудо, ако бъде обяснимо докрай. Именно такава една сюжетна и въздействаща функция можем да търсим в разказа на Евсевий с появата на надписа „С това побеждавай!“ („ἐν τούτῳ νίκα!“). Налице е възможността авторът на царственото житиеописание неточно и неволно да прехвърля този дейтал от съновидението към откровението.[17] Никак не би било трудно обаче да се изкушим и да предположим, че все пак надписът е използван умело от църковния историк за споряваща съставка в представянето на двете случки.

---

[10] A. Frolow, La Croix dans le ciel, *RES*, 27 (1951), 104 – 112.

[11] Цит. се по А. Омарчевски, *Свети император Константин I Велики (306 – 337)*, София 2016, 272.

[12] J-P. Isbouts, *Ten Prayers That Changed the World, National Geographic*, Washington D.C. 2016, 122; А. Омарчевски, *Свети император Константин I Велики,* 93.

[13] https://www.britannica.com/science/parhelion (достъпен на 2 юли 2018).

[14] Aristotle, *Meteorologica*, London (1952), Book III, 2. https://ebooks.adelaide.edu.au/a/aristotle/meteorology/book3.html (достъпен на 3 юли 2018).

[15] Cicero, *On the Commonwealth*, Book I, New York 1877, 296; Garrod, H. Notes on the Natvrales Qvaestiones of Seneca, *CQ*, 8/4 (1914), 274 – 275.

[16] У. Шекспир, *Събрани съчинения*, 6, София 1981, Трета част, Второ действие, Първа сцена.

[17] А. Омарчевски, *Свети император Константин I Велики,* 93.

Това второ поред знамение идва непосредствено след първото и попада под общите ни разбирания за съновидение. В кратък вид то се предава в „За смъртта на гонителите“ (De mortibus persecutorum) от Лактанций. Макар и второ в общата хронология на събитията, съновидението е най-ранно описаното чудодейно явление на Кръста, появило се в изворите между 313 и 315 г.[18]:

Константин бил преудпреден в съня си да изрисува божествения знак – кръстния знак, върху щитовете на неговите войници и така да се включат в битката. Той се погрижил да изпълни повелята и наредил да изрисуват името на Христос върху щитовете като монограм с буквата Х и пресичащата я перпендикулярна линия с извит връх. Въоръжени с този знак, войските му продължили.[19]

Присъствието на съновиденията и аргументирането чрез тях на едни или други събития в християнството не започва оттук. Такова наблюдение можем да направим още спрямо Новия завет.[20]

Според Фройд сънищата се отнасят до минали вече събития, като много често те са израз на един душевен конфликт и борбата на душевни сили и стремежи.[21] Това психологическо наблюдение има своята логика в конкретния случай. Вече отбелязахме – сънят на Константин последва „чудото“ в небето и изглежда последното намира съществено отражение в съзнанието на императора, чийто вътрешен мир в дадения момент е изправен пред повратни избори.

Сведението на Лактанций е твърде „събрано“ откъм информация и емоция и не отговаря на съществени въпроси, като за това, кой се обръща към Константин в съня му и по-важното – какъв отзвук намира случилото се у императора и сред войската – как самата тя приема новите разпореждания. Можем да допуснем, че действително авторът не дава пълната картина, а само сбито предава фактите. В потвърждение е и обстоятелството, че в разказа не се споменава нищо и за кръстното знамение в небето.

Същевременно краткото съобщение на прочутия ритор е особено ценно, тъй като допълва информацията от останалите древни автори. Това важи в най-голяма степен за изрисуването на Христовия монограм върху щитовете – действие, което според Лактанций изглежда е прието безпрекословно от войската. При особена чувствителност към религиозните практики и все още изострено недоверие към християнството такава една хипотеза обаче не отразява цялата истина. В потвърждение на това могат да ни послужат славословията на Евмений към увенчалия се с победа при Милвийския мост Константин:

Кой Бог, кое истинско божество те е насърчило, че когато почти всички твои другари по оръжие и командири не само са имали тайни опасения, но са имали и открити страхове, въпреки съветите на хората, въпреки предупрежденията на чародеите, ти сам си разбирал, че времето за освобождаване на града е настъпило?[22]

Такава една явна забележка на панегириста към офицерите и войниците на пълководеца трябва да е продиктувана от сериозни аргументи и впечатления, които обаче не бива да се тълкуват и разглеждат като открито брожение на военните, а по-скоро като обща недоверчивост и боязливост към несвойстве-

---

[18] Д. Чешмеджиев, *Етюди върху български средновековни култове*, Пловдив, 2019, 4.

[19] Lactantius, *A Relation of the Death of the Primitive Persecutors*, London 2012, 147; А. Омарчевски, *Свети император Константин I Велики,* 91.

[20] *А, понеже бяха предупредени от Бога насъне да се не връщат при Ирода, те си отидоха през друг път в своята страна.* (Матей 2:1-12).

[21] Б. Исаев, *Психоанализата на Фройд*, Пловдив 2007, 21.

[22] Цит. се по А. Омарчевски, *Свети император Константин I Велики,* 92.

ните проявления в навечерието на съдбовната схватка. Така например в разглежданата епоха кръстът бил считан за лош предвестник, понеже все още се използва като оръдие за позорно наказание.[23]

Доста по-пространно описание на съня дава Евсевий. Авторът свидетелства за това, че в покоя на императора се явява сам Христос:

29…Но междувременно, докато дълго размишлявал за него [откровението], настъпила нощта. Тогава на сън му се явил Христос Божий с видяното на небето знамение и му наредил да направи знаме, подобно на това, видяно на небето, и да го употребява за защита от нападенията на враговете.

30. Ставайки заедно с настъпването на деня, Константин разказал на другарите си своята тайна и след това, свиквайки майстори, умеещи да работят със злато и скъпоценни камъни, седнал между тях и, описвайки им вида на знамето, наредил по подражание на него да изработят такова от злато и скъпоценни камъни. Това знаме някога се е случвало да видим и ние със собствените си очи.[24]

Както в разказа на Лактанций, така и тук божественият знак, видян в небесата, се представя като „ключ“ към разтълкуването и претворяването на съновидението впоследствие. Съществено обаче е разминаването в пътищата за реализацията на Божията повеля.

Биографът на Константин лично ни уверява в истинността зад думите си и детайлно описва вида на изработеното знаме (labarum), който измества древния римски вексилум, което по всяка вероятност предизвиква дискутираното вече неодобрение сред някои военни. Следният откъс може да бъде окачествен като основополагащ за военния и култов церемониал във Византия:

31. То имаше следния вид: върху дълго, покрито със злато копие, беше поставена напречна рея, образуваща с копието знака на кръста. Отгоре на върха на копието неподвижно стоеше венец от скъпоценни камъни и злато, а върху него символа на спасителното наименование: двете букви показваха името на Христос, обозначено с първите черти, от припокриването на които се получаваше ХР. Тези букви василевсът впоследствие имаше обичай да носи и на шлема си. На напречната рея, прикована към копието, висеше тънък бял плат – царска тъкан, покрит с различни скъпоценни камъни и искрящ на слънчевите лъчи. Обшит със злато, този плат изглеждал на зрителите неизразимо красив, висейки на реята, той имаше еднаква ширина и дължина. На вертикалното копие, чийто долен край беше доста дълъг, под знака на кръста, при най-високата част на описаната тъкан, висеше направено от злато гръдно изображение на боголюбивия василевс и неговите деца. От това спасително знаме, като отбранително оръжие, василевсът се ползваше винаги за преодоляването на противните и враждебни сили, и заповядал във всички войски да носят подобни на него.[25]

Този пасаж има изключително значение и при анализите и опитите да се разтълкува първото „чудо“, тъй като изработката на знамето на практика трябва да пресъздаде видяното в небето. Извън въздействащата богата украса впечатление прави повторното споменаване на хризмата, която срещаме и в разказа на Лактанций.

В последващия 32 преводен параграф Александър Омарчевски прави интересен опит да поясни мисълта на автора: *32. Но това било малко по-късно*, отнасяйки я към

[23] M. Hengel, *Crucifixion: In the Ancient World and the Folly of the Message of the Cross*, Minneapolis 1977, 22, 33.

[24] Цит. се по А. Омарчевски, *Свети император Константин I Велики,* 272.

[25] Цит. се по А. Омарчевски, *Свети император Константин I Велики,* 272 – 273.

направата на описаното знаме. Тази добавка обаче ни се струва твърде нелогична и неточна. По-нататък в разказа си, Евсевий дава да се разбере, че лабарумът е готов още преди битката с Максенций и по думите му императорът нарежда знамето да бъде поставено *пред маршируващите войници и личната му охрана*[26]. По този начин мисълта на църковния историк по-точно може да бъде съотнесена към заповедта на Константин всички войски да носят подобни знамена, а не пряко към изработката на въпросния лабарум.

Изложеният дотук писмен материал и неговата трактовка повдига като най-важен въпроса за същинското отражение на знаменията и тяхното претворяване върху цялостната действителност на Константиновата епоха и отвъд.

В краткосрочен план можем да сведем нашите изводи до конкретното влияние на „чудесата“ и изработеното знаме спрямо крайния изход от кампанията срещу Максенций, а също и до въздействието им върху личността на Константин. И в двата случая аргументите в полза на това са достатъчно убедителни. Евсевий отделя специално внимание на този момент, говорейки за благодарност от страна на светеца-император към Бога, като *Деятел на неговата победа*[27]. В отделна глава хронистът описва широките акламации и монументалните надписи, с които се чества победата на спасителния небесен знак над враговете. Най-ярко впечатление прави издигната за случая статуя на Константин, под чиято ръка е поставена фигурата на кръст и надписът, гласящ:

Посредством силата на този живителен знак, който е най-истински тест на храбростта, аз опазих и освободих вашия град от тиранския ярем. Аз също така освободих римския сенат и народ, и им възстанових тяхното древно величие и блясък.[28]

По-нататък в житието на великия император този сюжет ще се преповтаря, отдавайки всяка следваща победа на сакралния знак и Божията помощ. Тази повтаряемост и внушението в сведенията на съвременниците ще се превърнат в своеобразна рецепта за военна и морална победа над противника. В най-чист вид тази формула преминава в цялостната доктрина на Източната римска империя.

Събитията и неочакваният развой в двубоя с Максенций намират широк отзвук. Изглежда ефектът на „боговдъхновената победа“ още в този момент излиза от рамките на бойното поле и дава такова психологическо надмощие на Константин, на каквото малко пълководци са разчитали. Според Евсевий, научавайки за небесното покровителство и мистериозната сила у животворното знаме на противника, Лициний предупреждава войниците си да не насочват атаките си към него и да не го съзерцават.[29]

В дългосрочен план обаче въпросът е по-комплексен. От изследователска гледна точка „чудесата“ в навечерието на битката при Милвийския мост имат основополагаща роля в по-нататъшното развитие на култната практика. Този въпрос намира своята теоритична обосновка още в трудовете на ранохристиянските богослови – св. Атанасий Александрийски и св. Кирил Александрийски, които утвърждават в немалка степен ролята на Кръста като инструмент на Божието застъпничество и намеса.[30] В действителност обаче тази солидна основа се изгражда със същинското въвеждане на свети реликви във вече обрисувания модел. Тяхната изключителност, от една страна, подсилва влияние-

[26] Eusebius, Life of Constantine. – *In: Eusebius Pamphilius: Church History, Life of Constantine, Oration in Praise of Constantine,* New York 1890, 744.

[27] Eusebius, Life of Constantine, 746.

[28] Eusebius, Life of Constantine, 746.

[29] Eusebius, Life of Constantine, 761.

[30] Д. Чешмеджиев, *Етюди,* 5.

то на зададения психологически мотив, а от друга – опростява идеята и я прави достъпна за съзнанието на всеки един. Така персонализираните реликви изместват сухия символ и абстрактността на свръхестествената сила в практиката и действената роля на християнството по време на военни кампании.

Първите сведения на тази основа, с които разполагаме, се свързват с поклонническото пътуване на св. Елена до светите места от 326 г., където според легендите открива Божи гроб и Честния кръст.[31] Сред реликвите, пренесени от нея в империята, са и гвоздеите, с които били приковани за кръста Христовите ръце. Според Сократ Схоластик Константин Велики нарежда те да бъдат вковани в шлема му и юздата на неговия кон, като така ги използвал във военните си експедиции.[32] Според сведението на друг църковен историк – Теодорет Кирски, решението за това принадлежи на света Елена. Главната причина, се казва, е *...за да бъде главата на нейното дете* [св. имп. Константин] *предпазена от стрелите на врага...*[33]. В едно по-ранно сведение – от кампанията срещу Максенций и преди появата на гвоздеите, царският шлем е представен като богато украсен със скъпоценни камъни.[34] От друга страна, вкованите в конската амуниция светини освен натоварени с чисто апотропейна функция, се явяват и аргумент в изпълнението на библейското пророчество на Захария, според което: *В оня ден* [когато Господ ще излезе и ще воюва с народите] *и върху звънците на конете ще има надпис: Посветен Господу.*[35]

В същината на проблема стои въпросът за възможните причини за налагането от страна на Константин на християнски символи във военното дело и отдаването на такава огромна заслуга на Божията промисъл в победите над врага. Отговорите следва да бъдат потърсени в тогавашните особености на римското общество и характеристиките на отделните групи в него. Отдавна и нашироко е засегната темата за преимуществата на християнството като универсална религия. Но извън въпроса как различните групи и безбройните култове могат да бъдат обединени от учението на Христа, по-сложен изглежда проблемът как самите християни да бъдат заинтересовани от благото на старата империя и най-вече – как увеличаващият се брой християни да бъдат мотивирани за военна служба. Всеизвестно е, че участието им във войската е твърде непопулярно и отбягвано всячески от самите тях *(Non possum militare, quia christianus sum*)[36]. Това обаче се променя. Обстоятелства за това се създават именно след триумфа при Милвийския мост и упоритото налагане на милитаризирания вече християнски култ.[37] Войните на Римската империя се превръщат в боговдъхновено дело и тази доктрина най-силно заляга и се доразвива от Източната римска империя и Новия Рим.

За сравнително дълъг период от време, от управлението на император Константин I до това на Маврикий (582 – 602) не се наблюдава развитие на реликвения култ в контекста на военното изкуство. Този своеобразен „hiatus“ във все още неутвърдената традиция

[31] D. Hunt, *Holy Land Pilgrimage in the Later Roman Empire A.D. 312 – 460*, Oxford 1982, 28 – 49.

[32] Socrates, *History of The Church*, I, XVII, London 1853, 48 (*Moreover the nails with which Christ's hands were fastened to the cross (for his mother having found these also in the sepulchre had sent them) Constantine took and had made into bridle-bits and a helmet, which he used in his military expeditions.)*

[33] Theodoretus, *Ecclesiastical History*, London 1892, 63 (*...in order that the head of her child might be preserved from the darts of the enemies...).*

[34] А. Омарчевски, *Свети император Константин I Велики,* 89.

[35] Книгата на пророк Захария, 14:20.

[36] Цит. се по Д. Ангелов, *История на Византия*, I, София 1968, 65 (*Не мога да бъда войник, понеже съм християнин).*

[37] P. Schreiner, Soldiers. – In: *The Byzantines*, London 1997, 87.

може да бъде обяснен с трудностите пред pax romana Christiana в първите векове на християнството. До възшествието на Маврикий християнският свят е разтърсен от няколко мощни ереси, като става свидетел на пет вселенски събора. Преосмислят се редица религиозни проблеми, а учението на Христа се институционализира. Всяко едно заставане на императора зад едни или други религиозни практики в този период вещае несигурност и опасности. Самите императори в тези първи векове много често не са убедени християни или симпатизират на една или друга ерес. Наред с това Римската империя е твърде заета да отбранява все още огромната си територия, а с разделението ѝ Източната част е принудена да се бори за наследството над римското ойкумене и да отстоява своите права. Кампаниите по-често се водят по-море и от доверени военачалници.

Едва след постигането на една относителна стабилност в религиозно отношение и след продължителен период на политическа и икономическа мощ, какъвто Византия изживява при управлението на Юстиниан Велики (527 – 565), се създават условия за връщане към изначални позиции и по-голямо взаимодействие по линията светска власт – религия, за да се достигне на по-късен етап до същинската „симфония“ между тези два свята. Такива ранни проявления на колаборацията помежду им могат да бъдат маркирани на много нива и в различни сфери от живота във Византия. В разглежданата от нас тема обаче интерес представлява естественото продължение във военната практика на тези най-ранни наченки, заложени още от Константин I.

Драматичното управление на император Маврикий се показва именно като мост, като онази необходима свързваща част към пренебрегнатото в хода на верските спорове сакрално проявление във военната организация, каквото единствен дотогава приема първият император християнин. Много по-често обаче вниманието на изследователите е насочено към нашествениците по границите през неговото управление или върху конфликтните вътрешнополитически точки. Не по-малко се акцентира на противоречивата му личност и негативните ѝ страни.[38] Един детайл от цялостната панорама обаче дава повод за преосмисляне властването и качествата на този василевс.

Самият път на Маврикий към трона се оказва здраво свързан с външнополитическата ситуация по това време. Един твърде непривичен дотогава маркер, който предвещава настъпващите геополитически промени и ожесточената борба през следващото столетие. Ако дотогава главните проблеми и задачи пред Византия са обвързани с вътрешнополитическите кипежи, а погледът ѝ е отправен на Запад – към старото наследство, то новите реалности и предизвикателства, неуспешната защита на реконкистата налагат едно съвсем ново гледище.

Съпричастен в най-пълна степен с тези първи „трептения на въздуха“, Маврикий ще се окаже твърде проницателен. Непременно следва да очертаем неговото мисловно и йерархично израстване с дългата кампания срещу Персия от 577 – 582 г., във връзка с която той е назначен за magister militum per Orientem.[39] Безспорните успехи във войната му отварят широко вратите към престола, а преките наблюдения от особеностите в близкоизточния сблъсък следва да бъдат окачествени като основна причина за възвръщането на специфичните обичаи във военните схватки и порядък.

Отдадеността на Маврикий към източните дела се пренася и в първите години от неговото управление. Още през 584 г., търсейки обрат срещу персите, на поста magis-

[38] Ф. Успенский, *История Византийской Империи*, 1, Москва 1996, 395 – 396.

[39] И. Божилов, И. Билярски, И. Илиев, Хр. Димитров, *Византийските василевси*, София 1997, 132 –133.

ter militum per Orientem, заеман от него самия преди да стане василевс, той назначава своя зет Филипик.

Първата голяма победа не закъснява. Голямото сражение от този период е при равнината Солахон през 586 г.[40] Изключително подробно описание на битката намираме в съчинението на Теофилакт Симоката, който вероятно се опира на личния дневник на Филипик или/и на източник, свързан с един от военачалниците – Ираклий, бащата на едноименния василевс. Вниманието на автора е насочено към минутите преди схватката и към действията на византийския пълководец: *§III… 4. Когато неприятелската войска започна да се приближава, вдигайки цял облак прах, Филипик заповяда да се извади образа на Богочовека, за който отдавна се говори, че е създаден от Божествения промисъл, а не е изтъкан от ръцете на тъкача и изрисуван с боите на художника. 5. Ето защо сред ромеите той е прославен като неръкотворен и се почита като богоподобен дар Божий; на неговия оригинал ромеите се прекланят с трепет, като на тайнствена светиня. 6. Като свали всички свещени покривала, стратегът бързо го пренесе през войнските редици, като внуши така на цялата войска още по-голяма и неотразима смелост*.[41]

Този текст без съмнение засяга историята и въздвижението на една от най-почитаните Христови реликви – светият Убрус (Мандилион), представляващ ненарисувано (неръкотворно) изображение на Христос.[42] Познати са няколко сюжета на Изток, отнесени до отделни неръкотворни образи. Най-ранен е Едеският мандилион, появил се според легендата още по време на земния път на Христос.[43] Като негово следствие, по-късно популярност набира т.нар. „керамион“ – образът на Христа върху керемидена плоча.[44] През втората половина на VI в., в „Църковна история“ на Псевдо-Захарий Ритор се разказва за нов мандилион – т.н. Камулиана, изпратен от провидението върху плат, намерен от езичницата Ипатия.[45] Този по-късен убрус е пренесен в Константинопол през 574.[46] Тази несигурна легенда все пак кара някои учени като Добшютц да припознаят в тази именно реликва използвания от Филипик неръкотворен образ.[47]

Въпреки това, някои думи и изрази от историята на Теофилакт Симоката (*на неговия оригинал ромеите се прекланят с трепет, за който отдавна се говори*) предизвикват по-задълбочен анализ.

За разлика от Камулиана убрусът от Едеса е реликва пряко свързана с Христос и земния Му път. До средата на VI век Едеският мандилион е била в неизвестност. Едва Евагрий Схоластик свързва повторната поява на реликвата със спасението на град Едеса от персийската обсада през 544/545 г., където в детайли описва нейната чудодейна роля.[48] Такова сведение липсва у самия Прокопий Кесарийски, който е съвременник на събитията, въпреки че предава част от легендата – в частта ѝ, че *никой враг не ще влезе в града*[49].

[40] G. Greatrex, *The Roman Eastern Frontier and the Persian Wars AD 363 – 628*, London 2002, 167 – 168.

[41] Ф. Симокатта, *История*, Москва 1957, 49.

[42] Петър Шрайнер допуска неточност в твърдението си, че за първи път изображението на Христос се появява в битка през 588 г. Вж. P. Schreiner, Soldiers, 88.

[43] S. Runciman, Some Remarks on the Image of Edessa, *CHJ*, 3/3 (1931), 238 – 252.

[44] A. Nicolotti, *From the Mandylion of Edessa to the Shroud of Turin. The Metamorphosis and Manipulation of a Legend*, Leiden 2014, 72 – 77.

[45] Pseudo-Zachariah Rhetor, *The Chronicle of Pseudo-Zachariah Rhetor*, Liverpool 2011, 425 – 426.

[46] C. Mango, *The Art of the Byzantine Empire 312 – 1453: Sources and Documents*, Toronto 1986, 115, n. 294.

[47] E. Kitzinger, The Cult of Images, 111.

[48] Evagrii Scholastici, *Ecclesiasticæ historiæ*, Oxonii 1844, 128 – 129.

[49] Procopius, *History of the Wars*, I – II, Harvard 1914, 12, 26.

В този случай виждаме как рационалната историографска традиция до първата половина на VI век постепенно навлиза в едно особено русло на дълбоката религиозна подбуда.[50]

Каква всъщност е възможността в този случай най-голямата светиня на Едеса да се озове на бойното поле в ръцете на стратега Филипик? Правдиво обяснение можем да потърсим в географската близост на бойните действия до пределите на древния град, което улеснява и подсигурява движението на реликвата. При това хронистът предава как неръкотворният образ впоследствие е изпратен за по-голяма сигурност до близката крепост Мардис, край Амида – не много далеч от самата Едеса.[51] Не бива да бъдат пренебрегвани и обстоятелствата около споменатата неотдавнашна обсада на Едеса от персите, чиито жители имат пряк интерес от благополучния изход от военната кампания. Самият Филипик трябва да е бил вече наясно с прославената в този край и сред войниците му чудна сила на светия Убрус, а също и за страхопочитанието у самите перси. В този смисъл, заради своята популярност Едеският образ се явява по-силно „оръжие“ в ръцете на един военачалник. Отглас за това е заключението на хрониста, според когото пълната победа от битката при Солахон се дължи на високия дух и неотразимата смелост, вдъхновени от мандилиона: *...у смелите увеличи смелостта, а у вялите и мудните събуди готовност за бой.*[52]

Специфичното и по това време твърде необичайно решение на византийския военачалник да потърси във военните действия небесната закрила чрез конкретни форми следва да бъде по-дълбоко мотивирано и предизвикано. Аргумент за това намираме в събитията непосредствено преди Солахонската кампания. Именно в предходната 585 г., белязана от силното религиозно противопоставяне между византийци и перси, когато последните унищожават до основи манастира на свети Йоан Предтеча в околността на Мартиропол – хранилище на множество реликви.[53] По всяка вероятност самият Филипик чувства лично огорчение и дори отговорност за сполетялата манастира трагична участ, тъй като неговото здравословно състояние в този момент не му позволява намеса в събитията. От стените на Мартиропол той става пряк и безпомощен свидетел на разорението на манастира.[54]

Друг достигнал до нас пример за специалната роля на реликвите в хода на военните действия срещу персите по времето на Маврикий се отнася до събитията с пробива при Солахон. В разказа си за свети Симеон Стълпник Евагрий Схоластик преплита някои интересни сведения за първата половина от царуването на Маврикий, на която той е съвременник. Така авторът съобщава, че при епископата на Григорий Антиохийски (571 – 593) *...по молба на Филипик до него бяха изпратени реликви от почитани светци, които да пазят отправящите се на поход.*[55] От хода на разказа става ясно, че сред тези реликви следва да са изпратени и мощи на Симеон Стълпник – вероятно главата. Според самия Евагрий Схоластик такава молба не е прецедент и още Лъв I (457 – 474) поисква тялото на светеца да му бъде предадено. Жителите на Антиохия обаче тогава отказват с аргумента, че след сполетялото ги земетресение само тялото на светията е останало тяхна стена и

[50] E. Kitzinger, The Cult of Images, 103 – 104.

[51] Ф. Симокатта, *История*, 49.

[52] Ф. Симокатта, *История*, 49.

[53] M. Whitby, *The Emperor Maurice and his historian: Theophylact Simocatta on Persian and Balkan warfare*, Oxford 1988, 279 – 280; Ф. Симокатта, *История*, 44.

[54] G. Greatrex, *The Roman Eastern Frontier,* 168.

[55] Evagrii Scholastici, *Ecclesiasticæ historiæ*, 16: (*...Φιλιππικοῦ δεηθέντος παραφυλακῆς ἕνεκα τῶν ἑῴων ἐκστρατευμάτων τίμια λείψανα ἁγίων οἱ ἐκπεμφθῆναι.*); Необходимо е да се отбележи, че в последващото Лондонско издание на текста думата *ἁγίων (светии) е изпусната* (Вж. Evagrius, *Historia Ecclesiastica,* London 1898, 23, §14 – 16).

опора (*τεῖχος καὶ ὀχύρωμα)*.[56] Оттук важност придобива въпросът как Филипик успява да се сдобие с реликвите, постигайки съгласието на населението. За разлика от Лъв I военачалникът на Маврикий очевидно изисква само части от мощите, които евентуално после да върне обратно. Прийом, който впрочем бихме могли да допуснем за сдобиването на Едеския неръкотворен образ преди битката при Солахон.

Като аргумент може да ни послужи също така хронологията на събитията. Скоро след Солахонската битка Филипик отново заболява и предава на подчинените си пряко командване на войските в кампанията от 587 г., след което Маврикий го заменя на поста magister militum per Orientem с Приск. С намесата на Филипик се стига до бунт сред армията на Изток, поради което той е възстановен на поста си в същата 588 г. През октомври в Антиохия се случва опустошително земетресение. На следната 589 г. през април армията на Филипик и бунтовниците се срещат и помиряват с посредничеството на патриарха на Антиохия.[57] Това дава възможност на Филипик да поднови действията срещу персите, като до лятото осъществява неуспешна обсада на Мартирополь, след което отново бива заменен, този път с военачалника Коментиол.[58]

Краткият преглед на динамичните събития ни позволява да датираме свидетелството на Евагрий Схоластик, относно събираните за война реликви, към първата половина на 589 г., поради обективните условия и невъзможността това да се случи на по-ранен етап. Аргумент се явява и разрушителното земетресение, след което извънредните условия изглежда налагат на града значително по-компромисна политика. Самият Григорий Антиохийски се показва в изключително активна роля за преодоляването на кризата с метежниците и възобновяването на съпротивата срещу персите, вероятно в това число съдействайки на Филипик в неговите намерения.

Разгледаните целенасочени действия на Филипик в персийската кампания не могат да бъдат окачествени като единичен акт или случайно стечение на обстоятелствата, а напротив – показват се като начало на конкретна политика, пряко свързана с личните намерения на император Маврикий.

Тези наблюдения намират потвърждение в събитията след края на войната с Персия и премахването на Филипик. В този период започва по-острото противопоставяне с аварите на Балканския полуостров. Мирът на Изток дава възможност на византийците за енергични действия срещу хаганата на Север. В този именно момент – *Когато денят току-що се усмихвал на работите в Изтока…*[59], както поетично съобщава хронистът, император Маврикий прехвърля войските си в Европа, за да оглави сам голям поход срещу аварите.[60] Информирайки ни за движението на армията близо до Региум, Теофилакт Симоката ни предава интересен детайл от нейния боен ред:

Самодържецът се наслаждавал, като гледал редиците на войската, която участвала в шествието. Бойно ядро вървяло отдире, а дървото на кръста Христов било закачено високо на златно копие и предхождало императора и войската около него.[61]

---

[56] Evagrii Scholastici, *Ecclesiasticæ historiæ,* 16.

[57] Ф. Симокатта, *История*, 76.

[58] Ф. Симокатта, *История*, 76 – 77; G. Greatrex, *The Roman Eastern Frontier,* 170 – 171.

[59] ГИБИ, II, София 1958, 311 (*Ἄρτι γε ἄρα που τοῖς περὶ τὴν ἕω γελώσης ἡμέρας τοῖς πράγμασιν...*).

[60] Пьотър Гротовски допуска грешка като твърди, че походът от 591 г., с известието за Честния кръст, е насочен срещу персите (Вж. P. Grotowski, *Arms and Armour of the Warrior Saints Tradition and Innovation in Byzantine Iconography (843 – 1261)*, Leiden 2010, 338, бел. № 110).

[61] ГИБИ, II, 313.

Тази наглед дребна подробност дава изключително ценно доказателство за установяването на определения боен обичай с участието на ценна реликва векове преди точното му засвидетелстване от Константин Багренородни (913 – 959).

Интересно се явява твърдението на автора за притежанието и използването на Честния кръст от Маврикий в неговия поход. При всички случаи по-вероятно е да се има предвид частица от Христовата реликва. Историята на Честния кръст е твърде неясна, но една част от него положително е пренесена в Константинопол още при управлението на свети Константин Велики.[62]

Макар и въпросите около този проблем да са повече, отколкото надеждите за отговор, нашият скромен принос ще се съсредоточи върху по-точното датиране на сведението.

Годината на този поход безспорно е 591 г. – скоро след края на войната с персите, както показва разказът на хрониста – *Тази година била деветата на император Маврикий.*[63] В първия ден от похода, едва щом достигнал Евдомон на 7 мили от Константинопол, се случва голямо слънчево затъмнение, каквото явление намира особено негативно отражение върху средновековния човек.[64] Според изчисленията на НАСА през същата 591 г. се наблюдават точно две слънчеви затъмнения – по пладне на 17-ти април и в последните часове на 10-ти октомври.[65] От хронологията в източната кампания обаче знаем, че до края на лятото византийската армия все още е ангажирана с подпомагането на Хозрой II (591 – 628) в борбата му срещу узурпатора Бахрам Чобен.[66] Друго интересно обстоятелство от похода на Маврикий също ни насочва към датата 10-ти октомври като по-вероятна за начало на похода. Според хрониста *Появили се* [при Евдомон] *също необикновено силни ветрове и мощен южняк, който едва ли не изхвърлял пясъка от дъното на морето вследствие на вихреното вълнение.*[67] Тези силни южни ветрове са персонифицирани в гръцката митология още от най-древни времена с Нот – син на бог Еос, като заедно с бурите те се проявяват в края на лятото и началото на есента.[68] Именно с тези бури и вихрени вълнения бележат настъпването на зимата, когато корабоплаването и активните търговски контакти замират.[69] След няколкодневни неуредици походът продължил наново и както съобщава Теофилакт Симоката – рано сутринта на седмия ден императорът поел с армията си по пътя между Региум и Рамфос, по което време наблюдавал бойния строй с Честния кръст.[70] Обективните изчисления и анализ ни показват, че този епизод се е разиграл по всяка вероятност утринта на 17-ти октомври 591 г.

И все пак открит остава въпросът за мотивите и предисторията зад „понасянето“ в поход на ценната реликва. Вероятно, от една страна, пред василевса стои опитът от Солахонската кампания, за чийто успех важна роля изиграва светият Убрус. По-интересен е конкретният избор на реликвата. Макар и почитта към Животворящия кръст да е твърде ранна, същинският култ се развива през VII век, когато и празникът на Въздвижението на Кръстта Господен започва да става

[62] A. Frolow, La relique de la Vraie Croix, 156 – 158; J. Wall, *Relics of the Passion*, London 1910, 36 – 42.

[63] ГИБИ, II, 312.

[64] R. Stephenson, Investigation of Medieval European Records of Solar Eclipses, *JHA*, 41/1 (2010), 95 – 104; ГИБИ, II, 312.

[65] https://eclipse.gsfc.nasa.gov/SEcat5/SE-0599--0500.html (Посетен 10.10.2018 г.)

[66] G. Greatrex, *The Roman Eastern Frontier,* 174.

[67] ГИБИ, II, 312.

[68] J. March, *Cassell's Dictionary Of Classical Mythology,* New York 1999, 536.

[69] Ф. Бродел, *Средиземно море и Средиземноморският свят по времето на Филип II*. Част 1, София 2017, 316 – 320.

[70] ГИБИ, II, 313.

все по-популярен.[71] От късните сведения на Георги Кедрин и Михаил Сирийски обаче научаваме за особен интерес в края на управлението на Юстин II (565 – 578) към оръдието на Страстите, като едно пренасяне на частица от него в столицата става повод за 10-дневни празненства.[72] Тази засилваща се динамика в интереса към Честния кръст е логично продължена през първата половина на VII век, когато намира и своята окончателна развръзка. Пряк свидетел на този процес и неминуемо участник в него става и самият Маврикий.

Религиозният психологизъм във военната дейност на император Маврикий изглежда се запазва като определена линия през цялото му управление – както в източните, така и в западните дела. Интересен е случаят с една молба на Маврикий до солунския епископ Евзебий от края на VI век, споменат по-късно от епископ Йоан в книга I от „Чудесата на св. Димитър“. Според последния василевсът моли да заеме мощите на св. Димитър, които да отнесе със себе си на война.[73] Епископът му отказва, аргументирайки се с неуспешния поранен опит на Юстиниан I (527 – 565) също да влезе в притежание на почитаните мощи на светеца.[74] Дали намерението на Маврикий е да използва мощите на Солунския чудотворец в кампаниите срещу аварите, или в тези срещу славяните е трудно да се посочи. Обстоятелствата около искането на Юстиниан също не са ясни. Мълчанието на изворите по конкретни случаи за употреба на реликви във военните кампаниии на Юстиниан насочва вниманието ни към липсата все още на ясна концепция за прилагането на подобна практика.

Управлението на император Маврикий е белязано от постоянни военни сблъсъци в пределите и по границите на империята. Въпреки че личността на този василевс оставя все още твърде противоречиви мнения в историографията, оценката за неговите военачалнически способности, в контекстта на пределното напрежение и икономическите проблеми, е положителна. Едва ли е плод на случайност, че един от най-значителните паметници на византийското военно изкуство – „Стратегикон на Маврикий“, се отнася именно към управлението на император Маврикий, а според някои изследователи самият василевс е негов автор.[75] Стратегиконът разкрива съществени нововъведения във византийските военни порядки от този период, а интересните проявления във военно-религиозната служба и практика, разгледани дотук, само допълват и сами по себе си свидетелстват за значимостта на последната четвърт от VI век в развитието на Византия.

Драматизмът във външнополитически план се усилва при управлението на император Ираклий (610 – 641). Динамичното управление на този василевс е белязано до голяма степен от повратните военни конфликти на Изток. Изключителните проблеми и кризи на неговото време изискват извънредни и вестранни решения. Сама по себе си философията на войната при Ираклий претърпява съществени изменения, които намират отзвук през вековете.

Основните извори за управлението на василевса Ираклий са Теофан Изповедник и Георги Пизидийски. Първият макар и доста

[71] J. Nickell, *Relics of the Christ,* Kentucky 2007, 81 – 83; A. Frolow, La relique de la Vraie Croix, 188 – 190.

[72] H. Klein, Sacred Relics and Imperial Ceremonies at the Great Palace of Constantinople, *BYZAS*, 5 (2006), 87.

[73] P. Lemerle, *Les plus anciens recueils des miracles de saint Démétrius et la pénétration des Slaves dans les Balkans*, Paris 1979, 90; P. Grotowski, *Arms and Armour*, 112; H. Klein, Sacred Relics and Imperial Ceremonies, 177 – 178; M. White, *Military Saints in Byzantium and Rus, 900–1200*, Cambridge 2013, 16 – 17.

[74] Ch. Bakirtzis, Pilgrimage to Thessalonike: The Tomb of St. Demetrios, DOP, 56 (2002), 177 ; H. Klein, Sacred Relics and Imperial Ceremonies, 87.

[75] *Стратегикон Маврикия*, Изд. подг. Кучма, В. В., СПб. 2004, 9 – 11.

по-късен, стъпва на широка база от извори, някои от които недостигнали до нас. Самият Теофан в своята Хронография с положителност се опира и на част от сведенията на Георги Пизидийски.[76]

След краткия период на вътрешен упадък при управлението на Фока (602 – 610) и възкачването на новия император разполагаме със сериозни аргументи в подкрепа на една приемственост във военното дело и отношението му към религията. Това проличава още с повторното назначаване на стария военачалник Филипик за magister militum per Orientem през 612 г., който обаче малко след това умира.[77]

В същото време условията за едно широко навлизане и използване на религиозния психологизъм във войната са твърде добри. Основният конфликт се разиграва върху територия с богат религиозен фон, в центъра на който са Светите земи. При такова критично противопоставяне между християнството и източния паганизъм на персите от основно значение е позицията на Църквата. В дадения случай константинополският патриарх Сергий всячески подкрепя и насърчава василевса в по-нататъшната борба. Особено показателен е епизодът, когато патриархът сам инициира и пожертва ценната утвар от столичните храмове за финансирането на военните кампании на Изток.[78]

За пръв път божествената закрила над Ираклий и над образа му на военачалник – победител се проявява още по пътя му към овладяването на императорската власт. Най-напред този момент е предаден в „Ираклиадата“ на Г. Пизидийски посредством един твърде неясен и метафоричен език:

Ти [Ираклий] *не го уби* [Фока]*, като Персей-измамник, но на покварителя на девици противопостои с образа на непорочната Девица, та потръпна той, понеже имаше ти Нейната подкрепяща икона, когато приближи на звяра алчната уста.*[79]

Очевидно поетът представя добре известен и популярен за съвременниците епизод от бунта на Ираклионите срещу управлението на тиранина Фока.

Действителното събитие зад стихоплетския образ се разкрива пред нас едва в разказа на Теофан Изповедник:

През тази година – четиринадесети индиктион [610] *– на 4 октомври, понеделник, Ираклий пристигна от Африка с подсилени кораби, които, както разказва Георги Пизидийски, имаха на мачтите си реликварии и икони на Божията Майка, а също и носеха многобройна армия от Африка и Мавритания.*[80]

В същината си и двамата автори се опитват да внушат на читателя легитимността на заетата със сила от Ираклий власт и справедливостта на бунтовното дело, което според тях е боговдъхновено, покровителствано от самата Богородица.

---

[76] D. Krueger, The Chronicle of Theophanes Confessor: Byzantine and Near Eastern History, *JECS*, 7/1 (19 99), 179 – 180.

[77] J. Martindale, *The Prosopography of the Later Roman Empire*, III, Cambridge 1992, 1023 – 1025.

[78] И. Божилов, И. Билярски, И. Илиев, Хр. Димитров, *Византийските василевси*, 148.

[79] οὐχ εἶλες αὐτὸν, ὡς ὁ Περσέως πλάνος,
ἀλλ’ ἀντιτάξας τῷ φθορεῖ τῶν παρθένων
τὸ φρικτὸν εἶδος τῆς ἀχράντου Παρθένου
αὐτῆς γὰρ εἶχες τὴν βοηθὸν εἰκόνα
ὅτε προσῆλθες τῇ βορᾷ τοῦ θηρίου.
Вж. Georgi Pisidae, *Heraclias*, 79; A. Sirotenko, Constructing Memory: The Chronicle of Theophanes on the Reign of Heraclius. – In: *Telling stories in Byzantium: Narratological Approaches and Byzantine Narration*, Uppsala 2018, 227 – 228.

[80] Τούτῳ τῷ ἔτει μηνὶ Ὀκτωβρίῳ δ΄, ἡμέρᾳ β΄, ἰνδικτιῶνος ιδ΄, ἦκεν Ἡράκλειος ἀπὸ Ἀφρικῆς φέρων πλοῖα καστελλωμένα, ἔχοντα ἐν τοῖς καταρτίοις κιβώτια καὶ εἰκόνας τῆς θεομήτορος, καθὰ καὶ ὁ Πισίδιος Γεώργιος λέγει, καὶ στρατὸν πολὺν ἀπὸ Ἀφρικῆς καὶ Μαυριτανίας.
Вж. H. Turtledove, *The Chronicle of Theophanes,* Philadephia, 1982, 8.

По много по-реалистичен начин Теофан Изповедник предава събитието, допълвайки го с някои детайли. Докато Георги Пизидийски споменава една единствена икона, Теофан Изповедник съобщава за *реликварии и икони.* Те по собствен начин били носени на самите корабни мачти.[81] С използвания от Теофан термин „πλοῖα“ най-чести се обозначават платноходи. Твърде е вероятно да се има предвид по-конкретно някоя от прочутите икони на Божията майка, а съдържанието на реликвария/иите да се отнася до високо почитаните одежди на Пресветата Богородица. Ираклий без съмнение цели светите предмети да бъдат своевременно забелязани от противника, окачвайки ги именно на корабните мачти. Имайки предвид това, че хронистът своего рода описва пристигането на корабите пред стените на самата столица, трябва да отбележим психологическо въздействие на описания акт. Именно в началото на VII век култът към Богородица особено силно се утвърждава и като собствен за Константинопол. Божията майка се възприема за защитница на града, а само 16 години след заемането на престола от Ираклий на Теотокос ще бъде приписано изцяло избавлението на столицата от аваро-славяно-персийската обсада.[82] В този смисъл зад действията на Ираклий прозира ясната цел да покаже на защитниците на Константинопол, че Божията майка е презряла царуването на тиранина Фока, вдигайки покровителството си над него и столицата.[83]

Още след овладяването на Константинопол цялото внимание на Ираклий се насочва на Изток. От изключително значение е пленяването на Христовия кръст и превземането на Йерусалим на 5 май 614 г.,[84] което събитие предопределя бъдещите ходове и действия на новия василевс. От този момент на преден план в двубоя с персите излиза противопоставянето на религиозна основа. Първата постъпка на Ираклий в тази посока е въведеният през 615 г. нов номинал от сребърни монети – т.н. хексаграми, с които да бъде подпомогната финансово войната с Персия (Обр. 1). На реверса на монетата е изобразен кръст върху глобус, поставен на три стъпала, с надпис: „Господи, донеси помощ на ромеите“ („Deus adiuta Romanis“).[85]

Обр. 1. *Сребърен хексаграм на император Ираклий и неговия син Константин. (По Whalin, D. A note reconsidering the message of Heraclius' silver hexagram, circa AD 615. – Byzantinische Zeitschrift, 112/ 1 (2019), 227.)*

Ответният удар на византийците обаче идва едва няколко години по-късно и след

[81] Мачтата е най-високата част от кораба, представляваща пилон за окачване на ветрилата. Вж. J. Pryor, E. Jeffreys, *The Age of the DROMON: The Byzantine Navy ca 500-1204*, Leiden 2006, 238 – 244.

[82] К. Лъсков, Чудодейният образ на Богородица като закрилница на Константинопол при обсадата от 626 година. – В: *XII-XIII Национални студентски научни четения: Европейско културно-историческо наследство*, София 2018, 46 – 56.

[83] Този интересен прийом недвусмислено напомня за случая със свети Димитър Солунски и въстанието на Асеневци (1185 – 1186 г.), когато според разпространения тогава слух Чудотворецa изоставя Солун и посредством негова икона, пренесена в Търново, става покровител на възобновителното дело и новата българска столица. Вж. И. Дуйчев, Въстанието на Асеневци и култът на свети Димитър Солунски. – В: *И. Дуйчев. Проучвания,* IX, 44 – 52; И. Божилов, *Седем етюда по Средновековна история*, София 1995, 152 – 153.

[84] И. Божилов, И. Билярски, И. Илиев, Хр. Димитров, *Византийските василевси*, 147.

[85] Д. Владимирова-Аладжова, Сребърни монети на император Ираклий (610-641). – В: *Археологически хоризонти. Сборник в чест на 70-годишнината на доц. д-р Иван Джамбов*, Пловдив 2018, 114 – 120.

усилена подготовка на 4 април 622 г. Ираклий сам оглавява голям поход срещу персите.[86]

Според сведението на Теофан Изповедник още с началото на кампанията императорът се уповава на светия Образ неръкотворен:

Императорът взе в в ръцете си изображението на Богочовека, което от ръце не бе нарисувано, но както Той – заченат без семе, без да рисува оформи и придаде облик на всичко. Осланяйки се на вярата си в Божия образ, той начена мъчните си борби. Обеща на армията, че ще се бори заедно с тях до смърт и че ще се отнася към тях, като към свои деца. Защото не искаше сила на страха, а сила на любовта.[87]

Този интересен епизод от началото на похода се потвърждава и в поемата на Георги Пизидийски.[88] Най-вероятно късният разказ на Георги Кедрин (XI в.) за използването на Убруса в кампанията на Ираклий от 622 г. се опира именно на тези по-ранни източници.[89]

Твърде вероятно е василевсът да държи с ръце именно мандилиона, използван по-рано от Филипик в битката при Солахон през 586 г. Краткото съобщение на Теофан Изповедник подсказва с положителност по-нататъшното участие на реликвата във военната кампания: *Осланяйки се на вярата си в Божия образ, той начена мъчните си борби*. Нещо повече – сцената, предадена ни от византийските хронисти, напомня клетвен обет, чийто гарант и свидетел се явява светият Убрус.

За тази същинска борба с персите и участието на реликви в нея няма достатъчно информация. Единственото друго по-конкректно сведение е това за използването през 622 г. на част от Честния кръст, поставено върху копие.[90] Твърде вероятно това да е станало по установения вече при Маврикий порядък: златно копие, носещо високо частицата от Кръста и предхождащо императора.

По косвени посочвания в изворите може да бъде потърсено и участието на Богородични реликви в епопеята срещу персите. Теофан Изповедник споменава, че при опожаряването на Бебдарк и превземането на Дастагерд Ираклий отправя благодарност към Господа за *...чудесата, които върши със застъпничеството на Неговата Майка.*[91] Логично е да се допусне такова едно посредничество с контактни реликви на Богородица, каквито Ираклий вече използва при узурпирането на трона.

Сама по себе си войната с Персия по времето на Ираклий не представлява невиждано събитие – Източната римска империя още в годините и като част от старата Римска империя воюва с голямата източна монархия. На дневен ред стои въпросът, защо именно във войните на Ираклий с персите християнството е въвлечено с такъв голям размах в ожесточената схватка и кое го налага. Най-вероятно отговорът до голяма степен се крие в състоянието на империята. Според изворите Ираклий поема управлението при пълно изтощение на страната и пред двойния натиск от Запад и Изток.[92] В хрониката на Теофан Изповедник се отбелязва, че при едно преброяване на войската в началото от царстването на Ираклий се намират само двама оцелели от армията, въстанала на страната на Фока срещу Маврикий.[93] Така най-вероятно

[86] H. Turtledove, *The Chronicle,* 13.

[87] H. Turtledove, *The Chronicle,* 14.Този последен израз най-вероятно е перифраза от Второ послание на св. ап. Павел до Тимотей: *Защото Бог не ни е дал дух на боязливост, а дух на сила, любов и целомъдрие.* (2 Тимотей 1:7).

[88] Georgi Pisidae, *De Expedition Persica*, Acr. I, 139 – 149, 9

[89] Georgius Cedrenus, Historiarum Compendium. – In: *CSHB*, Vol. 8, Bonnae 1838, 719.

[90] S. Mergiali-Sahas, Byzantine Emperors, 50; Georgi Pisidae, *De Expedition Persica,* 23.

[91] H. Turtledove, *The Chronicle,* 26.

[92] H. Turtledove, *The Chronicle,* 10.

[93] A. Sirotenko, Constructing Memory, 30; H. Turtledove, *The Chronicle,* 10.

голямата деморализация на населението след тираничното властване на Фока, изчерпаният потенциал на армията, кризисната опасност по границата и икономическото състояние принуждават Ираклий да търси различни форми и начини на противодействие.

След преодоляването на персийската опасност и появата на нова в лицето на арабите, извори за по-нататъшното използване на реликви не са установени. Самият Ираклий не приема личното военачалство в нова кампания срещу арабската заплаха. От друга страна, империята е твърде изтощена, за да се противопостави по какъвто и да е начин, търпейки редица загуби. С това в общ план се резюмират причините за липсата на изворов материал.

Посочените и разгледаните дотук моменти от управлението на Ираклий кореспондират с една по-широка тема, свързана с дискусионния свещен характер на войната при този василевс.[94] Обратната посока на разсъждение обаче – от естеството на войната към военно-религиозния обичай, свързан със свети реликви, също е от значение.

Според изворите именно в схватката с персите при Ираклий се създават особени предпоставки и ритуалност във военното дело, което по-късно, в следващия етап на развитие на милитаризирания култ към реликвите, ще се оформи като важна идеологическа основа за използването им.

Един от най-важните моменти в изпълнението на идеята за религиозно вдъхновена война са самите речи на Ираклий пред войската. И още в самото начало на повсеместната леност и страхливост императорът противопоставя Божията воля.[95] След като навлиза в Персия и непосредствено преди първата схватка, Ираклий произнася реч, която по думите на самите войници ги вдъхновява, укрепва вярата им и премахва всякакво съмнение. Нещо повече – василевсът определя предстоящата в похода смъртна заплаха като „предвестник на вечен живот".[96] В този войнстващ християнски дух Ираклий се обръща неведнъж към войниците си: *Нека се жертваме пред Бога за спасението на нашите братя. Нека приемем мъченическия венец и тъй да ни приветстват бъдните дни, а Бог да ни възнагради.*[97]

Участието на реликви в походите на Византия е бавно протичащ и развиващ се в течение на столетия процес. В първите столетия от тържеството на християнството Христовият кръст е символ на победата срещу невидимите сили – на есхатологичната победа над силите на мрака. Много скоро обаче той се превръща в „оръжие" на победата срещу реалните врагове на византийската цивилизация – варвари и иноверци. През ранновизантйския период това явление във военното дело има спорадичен характер, намирайки изява в политиката на отделни владетели. Доколкото светите реликви са в изключителното разположение на Църквата и василевса, налагането им във военното дело произхожда именно от владетелската институция. По този начин функцията

[94] Въпросът за свещения характер на войните с персите при Ираклий и за приписвания му образ на „първи кръстоносец" е доста добре разгледан историографски и теоретично при T. Kolbaba, Fighting for Christianity: Holy war in the Byzantine Empire, *Byzantion*, 68/1 (1998), 194 – 221; Y. Stouraitis, Jihād and Crusade: Byzantine positions towards the notions of „holy war", *Byzantina Symmeikta*, 21/1 (2011), 11 – 63; В българската историография вж. В. Вачкова, *Традиции на свещената война в Ранна Византия*. София 2004; И. Михов, Византийските свещени войни: проблеми и дискусии, *Епохи*, XXIII/2 (2015), 448 – 458.

[95] H. Turtledove, *The Chronicle,* 14.

[96] H. Turtledove, *The Chronicle,* 16; Словото на василевса ясно кореспондира с евангелието на Матей: *И всеки, който е оставил къщи или братя, или сестри, или баща, или майка, или жена, или деца, или ниви заради Моето име, ще получи стократно и ще наследи вечен живот.* (Матей 19:29).

[97] T. Kolbaba, Fighting for Christianity, 207; H. Turtledove, *The Chronicle,* 19, 23.

на реликвите придобива двояк облик. От една страна, те по директен начин влизат в интимно отношение едновременно с отделния индивид и с общото цяло – войската. От друга страна, бидейки в пряка определеност с владетелската институция, реликвите допълнително засилват авторитета и вярата в способността на пълководеца – самият василевс или пряко поставено от него лице.

В най-голяма степен реликвите през този период, които регистрираме като апотропеи в походите, са свързани с Христос. Първопричината е все още слабият светителски и реликварен култ. Всъщност, през първите векове от съществуването на Византия водещо при явяването на реликви на бойното поле е не толкова тяхната собствена защитническа роля и сила, колкото присъствието им като проводник и посредник на провидението.

Извеждането на началния етап на възникване на практиката с участие на реликви във военното изкуство при управлението на свети император Константин създава солидна основа за по-нататъшното навлизане на подобен обичай. Особен катализатор за развитието на това явление безспорно са стълкновенията по източната граница на империята, където се създават необходимите условия не само за практическото му осъществяване, но и за идеологическото му аргументиране.

Списък на съкращенията:

ГИБИ – Гръцки извори за българската история
AMV – Acta Musei Varnaensis
CHJ – Cambridge Historical Journal
CSHB – Corpus scriptorum historiae byzantinae
CQ – The Classical Quarterly
DOP – Dumbarton Oaks Papers
JECS – Journal of Early Christian Studies
JHA – Journal for the History of Astronomy
JÖB – Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik
RES – Revue des Études Slaves

RISE OF THE HOLY RELICS IN THE MILITARY CAMPAIGNS OF BYZANTIUM (4th – 7th CENTURY)

Kristiyan Laskov

Abstract: *The article attempts to examine concrete and actual use of holy relics during military campaigns of Byzantium in the Early Byzantine period, based on various byzantine literary sources. The examined issues in this study were less affected in the historiography. The emergence of holy relics on the battlefield implies an immense impact on the Christian military forces. The presented article center on a complex phenomenon, which combine on the battlefield both psychological and religious matters. A rising tradition at the dawn of Byzantium.*

Keywords: *Christianity, relics, warfare, Byzantium.*

СТОПАНСКОТО РАЗВИТИЕ НА РОМЕЙСКА ТРАКИЯ (XI – XII В.)

Теодора Георгиева

Анотация: *В настоящата студия е представено стопанското развитие на географската област Тракия, разглеждайки я като част от политико-административните предели на ромейската държава през XI – XII в. Взети са предвид както регионалните особености на тези територии, така и участието им в общите икономически процеси през разглеждания период. Въз основа на писмените извори, археологическите проучвания и историографските изследвания е направен преглед върху основните структуроопределящи фактори, като природни условия, ресурси и комуникации, правно-политически рамки, включително данъчната система, организация на обработваемите земи и пазарни отношения. Заедно с това е представено развитието на трите главни направления в икономиката: аграрен сектор, занаятчийско производство и търговия. Основното заключение от настоящето изследване се свежда до това, че, макар и с някои условности, периодът XI – XII в. може да бъде окачествен като благоприятен за икономиката на ромейска Тракия.*

Ключови думи: *Тракия, Византийска империя, икономика, селско стопанство, занаяти, търговия.*

Историческият ход в развитието на Византия е неминуемо свързан с икономическото ѝ състояние. Често то обяснява процесите и промените, настъпващи в политическия живот, причислявайки се към главните структури, изграждащи ромейския цивилизационен модел. Съществуват различни фактори и условия, оказващи влияние върху икономиката на византийската държава и в частност на прилежащата ѝ през XI – XII в. област Тракия. Обект на разглеждане в настоящето изследване са нейните географски очертания, различни между впрочем от административните ѝ. Имайки предвид направеното уточнение и произтичащите от него трудности, заедно със случаите на архаизация, то пространствените граници на географската област Тракия могат да се рамкират в Горнотракийската низина, Подбалканските полета, Южното черноморско крайбрежие, Тунджанската област, Странджанско-Сакарския регион, Родопите[1] и земите на изток от р. Места по крайбрежието на Егейско море.[2]

Темата за икономическото състояние на Тракия налага да се обърне внимание върху основните структуроопределящи фактори, каквито са природните условия, ресурси и

[1] Кр. Гагова, *Тракия през Българското средновековие. Историческа география*, София 2002, 10.

[2] P. Soustal, *Tabula Imperii Byzantini,* band 6 – Thrakien (Thrakē, Rhodopē und Haimimontos), Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien 1991, 48.

комуникации, ролята на държавата в процеса на регулиране стопанските дейности, главно чрез правно-политическите механизми, както и организацията на обработваемите земи, успоредно с реализираните пазарни отношения. Необходимо е да се разгледат поотделно основните направления в икономиката, т.е. аграрният сектор с цялостната структура и организация на селскостопанското производство, градската икономика с акцент върху занаятчийската дейност и основните тенденции в стоково-паричните отношения и общото развитие на търговията в ромейска Тракия.

По отношение на използваните извори темата за стопанското развитие е сравнително слабо засвидетелствана в наративните източници. Повече указания се откриват в типиците на манастирите в рамките на областта Тракия. Такъв е този на Бачковския манастир (от 1083 г.)[3] и на манастира „Космосотира“ край Енос (от 1152 г.).[4] Акцентът в описанията на ромейските автори не е върху настоящата проблематика. Въпреки това се откриват отделни индикации, като например в съчинението на Анна Комнина – „Алексиада“[5] и Историята на Никита Хониат.[6] А неблагоприятни моменти от стопанското развитие на областта, породени от някои природни бедствия, са засвидетелствани у Йоан Скилица.[7] Наред с посочените, информация се открива и в други византийски произведения.

Сред писмените извори с важно значение са и западноевропейските описания. В някои случаи в тях се съдържат по-подробни сведения от тези на ромейските автори. Отбелязани са както природните ресурси в областта, така и наличието на пазари в отделни селища на Тракия. От указанията могат да се направят някои изводи за селскостопанското, а макар и откъслечно, и за занаятчийското производство. Наред с това от латинските извори става ясно за обстановката в Тракия през периода на Първите кръстоносни походи и ролята им за стопанското развитие на областта. От западноевропейските сведения могат да се посочат описанията на Алберт Аквенски, засягащи Първия кръстоносен поход (1096 – 1099)[8], и на монаха Одон от Дьои за Втория поход (1147 – 1149).[9] С важно значение са и данните, съдържащи се в анонимната „История на кръстоносците“[10] и в „История на похода на император Фридрих I“ с предполагаем автор Ансберт,[11] отнасящи се за Третия кръстоносен поход (1189 – 1192).

Поради ограничеността на сведенията в писмените извори особено ценни за настоящото изследване са данните от археологическите проучвания. Този тип информация успешно допълва представата за състоянието на селищната система, практикуваното селскостопанско и занаятчийско производство и за нивото на монетна циркулация през XI – XII в. Това позволява да се направят важни изводи за развитието на аграрната и градската икономика, на обмяната и търговията в областта.

Съществуват различни фактори, оказващи влияние върху икономиката на Византия и в частност на прилежащата ѝ област Тракия. Без съмнение с важно значение били природните условия и ресурси, заедно със съществуващата комуникационна система. Географското разположение, релефът, климатът, водните, почвените и биоресурсите пряко влияели върху селското стопанство, реколтата, жизнения стандарт, всекидневието на населението, върху развитието на отделните

[3] *ГИБИ*, VII, София 1968, 39 – 66.

[4] Пак там, 128 – 135.

[5] *ГИБИ*, VIII, София 1972, 7 – 150.

[6] *ГИБИ*, XI, София 1983, 7 – 118.

[7] *ГИБИ*, VI, София 1965, 198 – 340.

[8] *ЛИБИ*, III, София 1965, 145 – 165.

[9] Пак там, 118 – 128.

[10] Пак там, 221 – 244.

[11] Пак там, 245 – 291.

занаяти и търговия. Съществена роля имали върху селищната система, както и за военно-отбранителните способности на отделните населени места. В различните провинции на Византия съществувала естествена специализация на стопанството, произтичаща именно от топографията и природните условия. Същите пряко влияели върху ритъма в стокообмена и най-вече върху аграрния сектор, който бил главният отрасъл, обуславящ характера на стопанската система.

Районирането на областта Тракия, съгласно физикогеографските ѝ характеристики, било пряко свързано с разликите в отделните форми на организация на селскостопанството производство, развитието на комуникационните връзки и други аспекти от икономическия живот. Като пример може да се посочи районът на Южното Черноморие, което се отличавало със силно нарязана брегова линия и с лиманни езера, образувани при устията на реките. Същите създавали благоприятни условия за заселване, риболов и търговия. От н. Емине морето навлизало на няколко места навътре в сушата, образувайки удобни заливи. Такива са Несебърският, Поморийският, Бургаският, Созополският и други по-малки, удобни също за корабоплаване. Възможността за добив на сол, например край Анхиало (дн. Поморие), водното и рибното богатство били сред основните природни ресурси. Морето, от друга страна, създавало условия за развитието на морския транспорт. Посочвайки природните ресурси в този район трябва да се отбележат и медните залежи по източните склонове на Странджа.

Родопите пък позволявали развитие на животновъдство и дърводобив в по-голяма степен от това в равнинните части. В самата планина се наблюдават релефни, а оттам и климатични различия. Така например Западните Родопи (между р. Места и р. Арда) са с по-голяма надморска височина, с по-висок дебит на реките и с по-ниски температури. В тези части и поселенията били по-малко, но в същото време и по-трудно достъпни за нашественици. Източните Родопи пък са с по-малка надморска височина, което благоприятствало изграждането на по-гъста селищна мрежа и пътища.[12]

Дори и без да се изпада в големи подробности, е видно, че отделните географски зони в Тракия са твърде нееднородни. Тук се отнасят хълмистият, нископланинският (Странджанско – Сакарският район и Източните Родопи), високопланинският (Западните Родопи) и низинният тип релеф (Горнотракийската, Среднотунджанската низина),[13] което оказало влияние върху икономиката на областта.

Климатът също бил с особено значение за селскостопанската дейност, пътната система и военното дело. В самата Тракия се разграничават няколко отделни климатични зони, обусловени от разнообразните релефни форми. Друг важен природен елемент са почвите. В тази връзка могат да се посочат сведенията в „История на кръстоносците", описващи събитията около пребиваването на западноевропейските части от Третия кръстоносен поход в Тракия. В Историята е отбелязано, че *цялата област около него* [Филипопол] *има плодородна и твърде сочна почва.*[14]

Прекият резултат от обвързаността между географския фактор и селското стопанство бил реколтата. Това, от своя страна, оказвало влияние върху социалния статус и начина на живот на населението. Или по-точно *Ритъмът, качеството, недостигът на реколтите определят целия материален живот.*[15] В тази

[12] Кр. Гагова, *Тракия*, 22 – 24.

[13] *География на България: физическа география, социално – икономическа география*, Географски институт при БАН, София 2002, 106.

[14] *ЛИБИ*, III, 232.

[15] Ф. Бродел, *Материална цивилизация, икономика и капитализъм, XV – XVIII век,* т. 1 Структурите на всекидневието: възможното и невъзможното, София 2017, 33.

връзка могат да се привлекат и описанията на Григорий Антиох, въпреки че пряко не засягат Тракия, но още веднъж доказват споменатата обвързаност. От сведенията става ясно за различните природни дадености в отделните територии на Империята, а оттук и за качеството на храната. Като пример може да се посочи хлябът, който в някои райони бил *от трици или от просо, и то полуопечен*[16] или *пълен с цели класове, люспи и плява.*[17] Същият автор отдава значение на климата, на валежите и тяхното отражение върху плодородието на даден район.[18]

Необходимо е да се отдели внимание и върху отделните водоизточници в Тракия. Със сигурност с важно значение била р. Марица,[19] преминаваща и през трите отделни равнинни части на областта. Същата била част от облика на някои от средновековните градове, разглеждана и като естествена защита от нападения. Пример за това е указанието за Адрианопол (дн. Одрин) в „История на кръстоносците“: *Защитен откъм юг и запад с две красиво извиващи се реки*,[20] визирайки се реките Марица и Тунджа. Друга река в Тракия, отбелязана от Жофроа дьо Вилардуен, е *река Арт*[21], подразбирайки се р. Арда.[22] В писмото на Теодор Продром до филипополския митрополит Михаил Италик са засвидетелствани *Родопи и извиващите се оттам реки.*[23] А в „Алексиада“ е отбелязано т.нар. *Свещено езеро, което се намира близо до Анхиало.*[24] Самите крайморски езера били два вида: лимани и лагуни. Към първия вид се отнася Бургаското езеро (27, 6 км^2), а към лагуните Атанасовско (16, 9 км^2) и Поморийско езеро (5 км^2).[25] Споменатото от Анна Комнина вероятно е Атанасовското.[26]

Отбелязвайки влиянието на географския фактор трябва да се отбележат и някои природни бедствия и аномалии. Такива били случаите на суша, наводненията по време на пълноводието на планинските реки, градушките, роящите скакалци,[27] земетресенията. Това водело до слаба реколта, от която пък следвало глад. През 1026 г. из империята настъпила суша. През 1028 г. пък завалели непрекъснати дъждове, продължили през цялата зима, които довели до гибелта на животни и реколта. Спасение от глада жителите на тема Тракезион намерили в Тракия след опустошителните роящи скакалци в полята на областта през 1032 – 1034 г.[28] В хрониката на Скилица е отбелязано, че през 1037 г. имало голямо земетресение, като от ноември до януари продължавало да има отделни трусове. Наред с това настъпил и *глад в Тракия, Македония, Стримон и Солун, чак до Тесалия.*[29] Сведения пък за проливен дъжд в района на Филипопол (дн. Пловдив) през месец април на 1191 г. се откриват в речта на солунския митрополит Евстатий към Исак II Ангел (1185 – 1195), които тогава пребивавали в града. Споменатото указание било свързано с две нападения от страна на българите в областта, където при второто преминали р. Марица и застрашили крепостта. Въпреки описаните тежки клима-

[16] *ГИБИ*, VII, 266.

[17] Пак там, 269.

[18] Пак там, 265.

[19] P. Soustal, *Tabula Imperii Byzantini*, 56.

[20] *ЛИБИ*, III, 238.

[21] Жофроа дьо Вилардуен, *Завладяването на Константинопол*, превод от старофренски, предговор и бележки Ив. Божилов, София 2000, 136.

[22] Пак там, бел. 193, 173.

[23] *ГИБИ*, VII, 137.

[24] *ГИБИ*, VIII, 104.

[25] P. Soustal, *Tabula Imperii Byzantini*, 56.

[26] *ГИБИ*, VIII, бел. 6, 104.

[27] Г. Литаврин, *Как са живели византийците*, София 1984, 11.

[28] Т. Томов, *Византия – позната и непозната*, София 2014, 351 – 352.

[29] *ГИБИ*, VI, 301.

тични условия василевсът застанал начело на войската и отблъснал заплашващите града войски.[30] Всъщност различните климатичните условия не рядко присъстват в описанията на някои от военните походи, което още веднъж подчертава значението на този елемент.

Представената дотук информация показва значението на природогеографския фактор в стопанското развитие на Тракия. Разбира се, той не бил единствен. А добрата симбиоза между различните фактори обуславяла съществуването на дадени селища като важни търговски, административни и военностратегически центрове. Условие за просперитета на отделните населени места, което също в определена степен зависело от географските особености, била и функциониращата комуникационна система. Във Византия имало известна приемственост от тази, действаща през Античността, макар и в по-ограничени мащаби.[31] Използването на системата от пътища от предходните периоди следва да се разглежда съобразно промените и новите условия, характерни за ромейската държава. Важно е да се отбележи новият притегателен център, а именно столицата Константинопол.[32] Разположената в хинтерланда ѝ Тракия притежавала добре изградена комуникационна мрежа с важно значение както за търговията, така и от военна, и от административна гледна точка. От сухопътните връзки с най-голямо значение бил Via Egnatia, както и Via Militaris (Via Diagonalis), свързващи Централна Европа с Константинопол и Проливите. Техните отделни разклонения обуславяли степента на обмен между отделните селища. С особено значение за развитието на търговски контакти били крайморските райони. Планинските части, макар и по-трудно проходими, също били част от транспортните връзки между мизийските земи, Северна Тракия и Егейското крайбрежие. Така, от функциониращата пътна система зависели икономическите връзки между отделните части на Империята.

Проследявайки стопанското развитие на Тракия през XI – XII в., важен индикатор за настъпилата активизация в нивото на обмяна е степента на натовареност по ключовата пътна артерия Via Militaris. По-голямата си популярност през споменатите две столетия Диагоналният път дължал предимно на преминаващите през него кръстоносци, отправили се през Балканите към Светите земи.[33] Без да се абсолютизира това оживяване в търговската дейност, то все пак допълва представата за значението на пътната система като фактор в икономиката.

Освен самите пътища, част от комуникационната система били крайпътните станции и странноприемниците. Във Византия последните били преди всичко ксенодохии. Те били основавани към манастирски комплекси, където пътниците можели да получат безплатен подслон и храна. Този вид странноприемници започнал да се свързва с християнска благотворителност още при управлението на Константин I (324 – 337). Самите ксенодохии не ограничавали своята дейност само с даване на подслон, но осигурявали и лечение в случай на болни. Един от големите им строители през втората половина на XI в. бил Григорий Бакуриани.[34]

За съществуването на такава странноприемница до днешния Асеновград се откри-

[30] А. Данчева-Василева, *Пловдив през Средновековието (IV – XIV век)*, София 2009, 93.

[31] Т. Томов, *Византия*, 30.

[32] A. E. Laiou, *The Economic History of Byzantium – From the Seventh through the Fifteenth Century*, Washington 2002, 57.

[33] Л. Симеонова, Т.нар. Диагонален път – рядко използваният път на балканското Средновековие. – В: *Medievalia*, 5, София 2012, 1, 3.

[34] Л. Симеонова, *Пътуване към Константинопол. Търговия и комуникации в Средиземноморския свят (края на IX – 70те години на XI в.)*, София 2006, 116 – 117.

ват данни в типика на Бачковския манастир. Тя била разположена *под селото* Стенимахос *над двата пътя.*[35] И тук било постановено раздаването на храна на пътниците и бедните *– два модия жито и две мери вино от приходите на казаното село,*[36] както и споменатата грижа в случай на заболяване. От описанията на Одон от Дьои става ясно за наличието на странопримница и във Филипопол. Авторът обаче не дава подробни сведения за нея, а само я споменава около възникналия конфликт между местното население и кръстоносците от Втория поход в една от кръчмите на латинския квартал в града.[37] Като един от основните пунктове по Via Diagonalis, а с това и част от маршрута на кръстоносците, изглежда присъствието на подобно съоръжение в града е било необходимо.

Наред със сухопътните връзки с важно значение било развитието на морския и речния транспорт. Като цяло пътуването и превозът на стоки по вода било по-бързо и поевтино. При този вид транспорт липсвали разходите по изхранване на волските впрягове, вестоносците и конярите, както и отделните такси.[38] Съгласно границите на областта Тракия следва да се вземат предвид морските транспортни връзки по крайбрежието както на Черно, така и на Егейско море. Може да се каже, че Северното егейско крайбрежие формирало морския паралел на Via Egnatia. Чрез него се осъществявала връзката между Константинопол и Солун. Егейско море осигурявало едни от главните морски пътища, свързващи ромейската столица на запад с Италия, а на юг и югоизток – с о. Крит, Северна Африка и Близкия изток. По крайбрежието с важна роля били отделните пристанища, сред които може да се отбележи Енос.[39] От Черноморския район като стопански центрове се развили Месемврия (дн. Несебър) и Анхиало, а в известна степен и Созопол. Самите пристанищни градове играели ролята на сборни пунктове на стоки, разпределяни двупосочно по линията „вътрешността на Тракия – Константинопол".

Освен морския транспорт трябва да се отбележи употребата на река Марица като плавателна, изразявайки се в предположението, че между Филипопол и Адрианопол са се движели малки плавателни съдове, а след последния по-големи.[40] Освен това по реката съществували отделни бродове, през които била преминавана.[41] Така например два брода през нея са локализирани в близост до поредицата от селища в днешна област Хасково, съществували през XI – XII в. Археологическите находки насочват към наличието на един интензивен търговски път покрай южния бряг на Еврос.[42] Така, Марица имала своето значение както като източник на вода и за развитието на риболов, така и за пренасянето на различни стоки.[43] Към всичко изброено дотук могат да се посочат и сведенията на Лъв Дякон, въпреки че се отнасят за X в. Около военните действия срещу русите, предприети от император Йоан I Цимисхи (969 – 976), византийският автор отбелязва *продоволствени кораби*, които трябвало да доставят в Адрианопол

[35] *ГИБИ,* VII, 58.

[36] Пак там.

[37] *ЛИБИ,* III, 122 – 123.

[38] Т. Томов, *Византия*, 31.

[39] P. Soustal, *Tabula Imperii Byzantini*, 146 – 147.

[40] A. E. Laiou, *The Economic History of Byzantium*, 68; P. Soustal, *Tabula Imperii Byzantini*, 146 – 147.

[41] Кр. Гагова, *Тракия*, 102.

[42] К. Меламед, Е. Евтимова, *Спасителни разкопки в землището на с. Константиново, община Симеоновград – обект № 15 по ЖП – линия Пловдив – Свиленград – км 251 + 140 – км 251 + 540*, АОР през 2014, София 2015, 777.

[43] Кр. Гагова, Пътна система в Северна Тракия през XIII – XIV в. *Исторически преглед* (=ИПр), 1 (1983), 95.

много храни, фураж за добитъка и достатъчно оръжие за войската.[44]

Със сигурност природните условия, ресурси и комуникации са сред главните фактори в икономиката. Един от основните субекти в тях е и държавата. Освен обвързаността на стопанското ѝ развитие с нейното вътрешно- и външнополитическо състояние, тя се явявала и регулатор в икономическите процеси. Инструментите, чрез които осъществявала контрол, били зададените правно-политически рамки, включително функциониращата фискална система. Отделните държавни вземания, разглеждайки в това число данъци, такси и ангарии, определяли излишъка на населението, който можел да бъде реализиран на пазара. Самата икономика също влияела върху поведението на държавата, собствениците на земята и селяните, насочвайки тяхната стопанска активност.

Разглеждайки тази тема е необходимо да се уточни, че ролята на държавата в стопанския живот, в сравнение с предходните периоди, била в по-малка степен. Това, от една страна, се дължало на делегирането на част от фискалните ѝ прерогативи в ръцете на други лица. От друга страна, то било резултат от пазарните операции, превръщащи се във важен елемент при структурирането на икономиката. От това следва, че концентрираната в държавата икономическа власт постепенно започнала да намаля, като процесът на нарастване значението на обмена по-отчетливо се наблюдава през XII в. Това, разбира се, не означава омаловажаване ролята на държавата в контрола върху стопанския живот, а че силно централизираната икономика, въплътена в лицето на императора и на различни високопоставени лица, загубила предишната си същност.[45]

Византийската империя разполагала с добре организирана фискална система, съответстваща на изискванията за регламентиране на икономиката и набавяне на необходимите ресурси. Развитието на Тракия като ромейска територия предполага преглед на общата фискална политика на Империята, отнасяйки я и за тази област. Съществували различни данъци и държавни вземания, засягащи отделни дейности от стопанския живот. По-голямата част от тях била пряко свързана със земеделието и животновъдството, но били налице и такива, отнасящи се до търговията. Така например регулирането на стокообмена било реализирано чрез комеркион (κομμέρκιον) (българско съответствие – кумерки). Етимологията на това название може да се търси в латинското commercium, значещо търговия.[46] Всъщност комеркионът представлявал основният косвен данък във Византия, възлизащ на 10% от стойността на стоките, предназначени за продажба. Неговото събиране се осъществявало по пазари, панаири, а може би и по границата. Вероятно бил заплащан от тези, реализиращи продукцията си на пазара. Трудно е да се изчисли значението му за държавния бюджет[47] (с цялата условност на това понятие предвид разглежданата епоха[48]). Някои от изследователите предполагат, че приходите от него били значителни, но за доказване на това липсват конкретни данни. От наличните писмени сведения става ясно, че до X в. общото ниво на покупка и продажба било сравнително ограничено. По-голямата роля на подобни такси, свързани със стокообмена, си пролича именно в периода след XI в. Самото движение на стоки било предмет на различни такси, свързани с транспорта, продажбата и други

[44] *ГИБИ*, V, София 1964, 259; A. E. Laiou*, The Economic History of Byzantium,* 68.

[45] A. E. Laiou, C. Morrisson, *The Byzantine Economy*. Cambridge University Press, New York 2007, 163 – 164; A. E. Laiou, *The Economic History of Byzantium,* 759.

[46] Ив. Билярски, *Фискална система на средновековна България*. Пловдив 2010, 34 – 35.

[47] A. E. Laiou, *The Economic History of Byzantium,* 1007 – 1008.

[48] Ив. Стоянов, *Данъчно право*, София 2014, 335.

елементи на търговската дейност.[49] Сред тях е таксата диавато(н) (διάβατον), образувана от глагола διαβαίνω, значещ преминавам, пресичам. По своята същност тя се заплащала за преминаване през някакво място – било то географско, или просто зона за таксуване. Като пример може да се посочи прекосяването на река през мост, брод и други подобни.[50]

Имайки предвид връзката между стопанската активност и задълженията към фиска, може да се обърне внимание на част от обектите, подлежащи на данъчно облагане. Става въпрос за лозята и маслинените насаждения. Така например земята с лозе била облагана със значително по-висок данък, отколкото останалите обработваеми площи, поради това, че при продажба струвала десет пъти по-скъпо от една нива. Също като лозята и маслинените дръвчета били обект на по-високо данъчно облагане.[51] Това е важно, имайки предвид, че лозовите насаждения били силно разпространени в областта Тракия, както и маслинените – главно в егейската ѝ част.

Интересни сведения се съдържат и около самото събиране на данъците. Наличието на девалвационни процеси през XI в., засягащо главно златната номизма, довело до дисбаланс в монетната циркулация. По отношение на данъчните задължения системата, регулираща тяхното събиране (харагма), определяла то да се осъществява в обезценената златна монета, докато същата сума възлизала на по-висока стойност, ако била събирана в сребро или мед. Тази обстановка на дисбаланс между сечените златни и сребърни монети породило идеи за извличане на ползи при плащането на задълженията към фиска. Това било възможно чрез събиране на общата дължима сума в сребро, имайки предвид механизма на колективната отговорност, внасяйки я в хазната в злато. Конкретни сведения могат да се открият около случая с Деметрий Каматир към 1104/5 г., засягащи темите Тракия и Македония. Същността на идеята му се изразявала в събиране на данъка в сребро и предаването му в обезценения злато, изпълнявайки по този начин задължението към фиска и реализирайки печалба в резултат на разликата в курса на двете монети. Неговият опит обаче се оказал неуспешен поради директното плащане в хазната от едрите собственици в споменатите области.[52] Посоченият пример служи за взаимовръзката между състоянието на монетната и фискалната система, имайки предвид нивото на разпространение на парите във Византийската империя. Именно тази взаимообвързаност може да се определи като началната точка, от която Алексий I Комнин (1081 – 1118) започнал своята монетна и данъчна реформа, достигнала своята завършеност, след няколко експеримента, през 1109 г.[53]

Част от правно-политическите рамки на византийската икономика били и отделните данъчни облекчения. Като най-предпочитано се определя освобождаването от данъци – имунитетът или т.нар. екскусия. За светските и духовните земевладелци съществувала възможност от частичен или пълен финансов имунитет.[54] По същество екскусията представлявала освобождаване на населението в дадени земи от някои или от всички задължения към централната власт, при което същите се превръщали в парици.[55] По този начин постъ-

[49] A. E. Laiou, *The Economic History of Byzantium,* 1008.

[50] Ив. Билярски, *Фискална система на средновековна България,* 50, 186.

[51] Т. Томов, *Византия*, 347, 386.

[52] A. E. Laiou, *The Economic History of Byzantium,* 996, 1025, 1030.

[53] Ibid., 1030.

[54] Г. Острогорски, *История на Византийската държава*, София 2013, 428; Д. Саздов, Л. Велева, М. Димитров и др., *История на националното и световното стопанство*, София 2005, 50.

[55] Г. Цанкова-Петкова, *За аграрните отношения в средновековна България (XI – XIII в.)*, София 1964, 77, 90.

пленията не били за сметка на държавната хазна. Това прави частичното освобождаване по-предпочитано от централната власт, отколкото пълното.[56] Относно статута на париците трябва да се има предвид, че това не било закрепостено население, правейки разграничение със западния феодализъм. Всъщност по-новите изследвания оценят положението на париците като не толкова лошо и неблагоприятно. Решението на селяните да продадат тяхната земя и да придобият статута на парици изглежда, че било приемливо, тъй като земевладелецът можел да им осигури по-добра защита при риск от лоша реколта или глад, а до известна степен и от допълнителна данъчна тежест, която през XI в. била често срещана практика. В крайна сметка това, което селяните получавали като краен доход не било минимумът за преживяване, а положението им на наематели през XI в. било по-добро от това, ако бяха собственици през IX в.[57]

С важна роля за развитието на селското стопанство през XI – XII в. били големите манастири в областта Тракия. Тяхното значение може да се открие в появата и развитието на нови села, както и в по-ефикасното икономическо разработване на техните землища. Възможно е окрупняването и подобряването на селскостопанските земи в рамките на големите имения да е било по-ефективна форма на експлоатация на земята в условията на нарасналата сигурност през разглеждания период. Оказва се, че манастирите имали съществена роля в развитието на селищната мрежа и се явяват като градообразуващ фактор.[58] Разглеждайки правно-политическите рамки трябва да се отбележи, че прилагането на данъчни облекчения засягало и манастирските имоти. Конкретно за Тракия е важно да се посочат манастирите „Пресвета Богородица Петрицонитиса“ (Бачковски манастир)[59] и „Пресвета Богородица Космосотира“.[60] За друг случай на екскусия свидетелстват двата хрисовула на Михаил Аталиат, издадени от императорите Михаил VII Дука (1071 – 1078) и Никифор III Вотаниат (1078 – 1081), отнасящи се за имотите му в *Редесто и в тема Тракия и Македония*.[61] Посочените примери показват вписването на Тракия във фискалните структури на ромейската държава, имащи своите стопански измерения.

Регламентацията на икономическата активност, пряко или косвено, зависела от зададените от централната власт законови рамки, както и от конкретното вътрешнополитическо състояние на византийската държава. Това изисква да се споменат настъпилите през разглеждания период колебания в политическия живот на империята. Тяхното наличие обаче не противоречи на изказаното мнение за възход в икономическата активност.[62] Загубата на територии, като тези в Мала Азия, означавала по-малко данъчни постъпления и била част от общото кризисно състояние във Византия през XI в. Но в земите, останали под ромейска власт, към които се отнася Тракия, се запазила започналата през X и XI в. тенденция на стопански подем, намерила продължение и в следващите години.[63] Териториалните загуби могат да бъдат разгледани и като условие за нарастване значимостта на Тракия. Още от-

[56] Д. Саздов, Л. Велева, М. Димитров и др., *История на националното и световното стопанство,* 50.

[57] A. E. Laiou, C. Morrisson, *The Byzantine Economy,* 105 – 108; A. E. Laiou, *The Economic History of Byzantium*, 1024.

[58] А. Миланова, Манастирът като фактор за развитието на селото в България под византийска власт (XI – XII в.). – В: *ГСУ. Център за славяно-византийски проучвания „Иван Дуйчев“*, 93/12 (2005), 139, 146, 148.

[59] *ГИБИ*, VII, 42, 60, 63 – 64.

[60] Пак там, 128.

[61] Пак там, 195.

[62] A. E. Laiou, C. Morrisson, *The Byzantine Economy*, 90.

[63] J. Shepard, *The Cambridge History of the Byzantine Empire c. 500 – 1492*, Cambridge University Press, New York 2008, 473, 475.

немането на Египет превърнало тракийските земи сред основните доставчици на зърно.[64] Пример към това са и малоазийските имоти на Григорий Бакуриани, изгубени в резултат на селджукските нахлувания. За сметка на тях, тези, получени в областта на Мосинопол (дн. Комотини (Гюмюрджина)) и Филипопол, способствали благоприятното развитие на района,[65] което кореспондира със започналия процес на уедряване на поземлените имоти, посочван като фактор за стопанското развитие, особено през XII в.[66]

Твърдението за подем в икономиката намира потвърждение и в пазарно-ориентираните дейности на селското население. На базата на тях може да се заключи, че въпреки нарастването на данъчната тежест и ниво на експлоатация, доходът на глава от население през XI – XII в. бил по-висок от този през IX в. Това било в резултат на разрастващия се пазар и увеличаването на доходите от продаваната реколта. По този начин ползите от констатирания растеж били както за отделните собственици на земи и за държавата, така и за селската част от населението, което пряко кореспондирало със степента на достъп до пазара и реализираната продукция на него.[67] Така, управлението на поземлените ресурси, ролята на пазара и зададените условия от държавата чрез данъчните задължения се явяват сред основните направления при определяне не просто положението на селяните през разглеждания период, а изобщо на развитието във византийската икономика.

Представената дотук информация показва, че основните структуроопределящи фактори в икономиката, от една страна, били природните условия, ресурси и комуникации, а, от друга – ролята на държавата, организацията на обработваемите земи и пазарните отношения във вътрешно- и външнотърговския обмен. За да се проследи цялостното икономическо състояние на ромейска Тракия, е необходимо то да бъде разгледано в трите основни направления – аграрен сектор (Обр. 1), занаятчийско производство (Обр. 2) и ниво на обмяна и търговия.

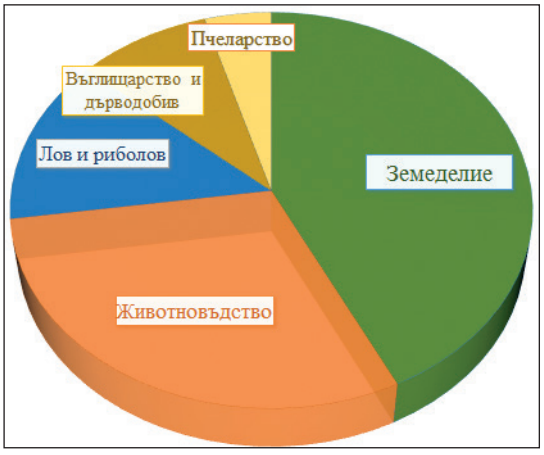

Обр. 1. *Основни отрасли на селскостопанското производство*

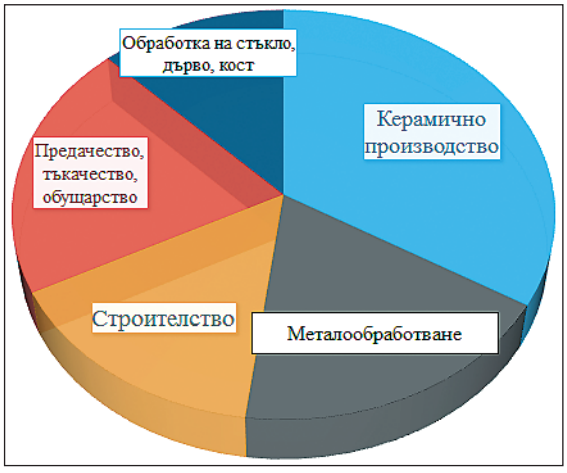

Обр. 2. *Основни видове занаятчийска дейност*

За състоянието на аграрната и градската икономика в Тракия свидетелства положението на селищната ѝ система. През XI – XII в. се забелязва тенденциозно разрастване на мрежата от поселения в областта. Прирастът в упражняваната селскостопанска дейност

[64] A. E. Laiou, *The Economic History of Byzantium,* 450.

[65] *ГИБИ*, VII, 39; А. Миланова, *Манастирът като фактор*, 144 – 145.

[66] J. Shepard, *The Cambridge History,* 490 – 491.

[67] A. E. Laiou, C. Morrisson, *The Byzantine Economy*, 111 – 112.

способствал развитието на селата и довел до ускорена урбанизация. Моделите на растеж включвали също демографията и миграционните процеси в Тракия.[68] В тази връзка могат да се споменат инициираните от централната византийска власт целенасочени депортации на население от малоазийските райони. Такива били предприети с цел укрепване на отбранителните способности на областта около Филипопол. В конкретния случай става въпрос за преселническата политика на Йоан Цимисхи, заселвайки в споменатата област еретическото население павликяни.[69] Макар и тези събития да се отнасят към X в. и тази политика да е отговаряла на военните цели, то все пак притокът на ново население вероятно имал благоприятен ефект и за развитието на стопанството, предвид погрома над Филипопол от киевския княз Светослав през 970 г.[70] Към това могат да се отбележат и сведенията на Анна Комнина около предприетите мерки през 1114 – 1115 г. от нейния баща Алексий I Комнин спрямо споменатото население. Византийската принцеса отбелязва, че част от павликяните *били копачи или се занимавали с ралото и добитъка*,[71] т.е. били ангажирани със селскостопанска дейност. Друг приток на население към Тракия може да се отнесе и след окончателното присъединяване на българската държава към Византия (1018 г.). Последното дало възможност за миграционни процеси в рамките на самата империя, имайки предвид варварските набези на юг от р. Дунав и значително по-слабо концентрираните византийски сили там. Отбелязаният вътрешен миграционен процес обаче не може да се класифицира като единствен или пък определящ фактор за разрастващата се селищна мрежа в Тракия, за което като пример може да се посочи XII в.[72]

Ръстът на населението сам по себе си предполага екстензивен тип стопанство и се определя като индикатор за увеличена продукция. Това обаче не означава непременно повишаване и на производителността, което е в същността на интензивния тип икономика.[73] Това насочва към степента на техническо развитие като условие за по-висока продукция. Основните двигатели в средновековното производство били различните видове мелници – ръчни, задвижвани с животинска сила, водни и вятърни.[74] Конкретно за Тракия, от типика на Бачковския манастир става ясно, че воденици били използвани край селото Стенимахос (дн. Асеновград).[75] Самите водни мелници служили за смилане на зърното, като до XII в. техният брой във Византия нараснал. Подобно на други подобрения, те спестявали време за производство. Макар и обяснението за развитието на византийската аграрна икономика да не се корени в техническите постижения, то разпространението на железните инструменти и наличието на известни подобрения, включително споменатите мелници, благоприятствали увеличаването на производителността.[76]

Освен прякото влияние на природния елемент върху реколтата с подобно значение била степента на сигурност. През XI – XII в. областта Тракия, въпреки наличието на грабителски набези от отделни номадски племена,

[68] А. Миланова, Динамика на селото в България под византийска власт (XI – XII век): между разорението и просперитета. – В: *ГСУ, Център за славяно-византийски проучвания „Иван Дуйчев“*, 97/16 (2011), 75.

[69] А. Данчева-Василева, Етнически състав на населението и демографски промени във Филипопол (IV – XIV в.), ИПр, 5 (1996), 14; Д. Радева, Павликяни и павликянство в българските земи. Архетип и повторения VII – XVII в., София 2015, 9.

[70] *ГИБИ*, V, 253.

[71] *ГИБИ*, VIII, 140.

[72] А. Миланова, *Динамика на селото*, 68.

[73] A. E. Laiou, C. Morrisson, *The Byzantine Economy*, 91 – 92.

[74] Ibid., 98 – 99.

[75] *ГИБИ*, VII, 58.

[76] A. E. Laiou. *The Economic History of Byzantium,* 235 – 236.

като печенези и кумани, оставала по-спокойно и сигурно място, което благоприятствало разрастването на селищната ѝ мрежа. Това било свързано с преустановяване статута ѝ на арена на перманентни българо-византийски военни действия. Освен това областта се явявала непосредственият хинтерланд на столицата Константинопол със съответстващото на това положение внимание към нейната защита.[77] С деструктивни последици за селищната система се оказали грабителските действия, извършени от рицарските части на Третия кръстоносен поход (1189 – 1192). С подобно негативно отражение били и действията, предприети от Калоян в началото на XIII в. и изобщо създалата се отново неспокойна обстановка, произтичаща от граничния статут на областта.[78] Всичко това намирало отражение и върху икономическото състояние.

Земеделието и животновъдството били главното направление в стопанството на ромейска Тракия. Макар и определяни като приоритет на селото, тези основни отрасли намирали приложение и в градовете. От това не следва да се разбира, че ромейският град имал селски облик и характер, а говори за смесване на дейностите в отделните населени места, което било общоевропейско явление.[79] По отношение на отглежданите култури, една от най-застъпените храни била пшеницата. Ечемикът също бил разпространен, макар и в по-малък относителен дял. Смесването на двата вида зърнени култури е показател не само за отглеждането на ечемика като култура, но и за използването му в приготвянето на хляба, което вероятно влошавало вкусовите му качества.[80] На базата както на археологическите проучвания, така и на отделните споменавания в писмените извори става ясно за отглеждането на овес,[81] просо,[82] ръж,[83] бобови култури, особено леща,[84] зеленчуци[85] и овощни дървета. В Тракия широко застъпено било лозарството и винарството. Припомня се, че лозята се определяли като едни от най-доходоносните насаждения, виреещи по хълмисти места и изискващи целогодишни грижи.[86] Свидетелства за лозови насаждения се откриват и в писмените извори. Такива са сведенията в „Алексиада“ за района на Анхиало: *От дясната страна е Черно море, а от лявата страна – неравна и непроходима земя, покрита с лозя*[87] и тези на западноевропейските автори по време на Третия кръстоносен поход, отнасящи се за Филипопол[88] и Верои (дн. Стара Загора).[89]

Важна част от поминъка на населението било и животновъдството. Отглеждането на селскостопански животни, и главно на едър добитък, до голяма степен било свързано с развитието на земеделието. Добитъкът бил необходим като основна теглеща сила при орането на земята, което служи като пример

[77] А. Миланова, *Динамика на селото*, 68, 70 – 71.

[78] Б. Д. Борисов, Средновековното село през XI – XII в. на територията на днешна Югоизточна България. – В: *Проф. д.и.н. Станчо Ваклинов и средновековната българска култура*, В. Търново 2005, 314 – 315.

[79] Al. Harvey, *Economic expansion in the Byzantine Empire (900 – 1200)*, Cambridge University Press, New York 1989, 201.

[80] Б. Д. Борисов, Икономиката на средновековното селище върху селищната могила до с. Дядово, Бургаско, *ИМЮИБ*, XIV (1991), 70.

[81] Н. Овчаров, Д. Хаджиева, Средновековният манастир в гр. Кърджали – център на епископията Ахридос (XI – XIV в.), *РП*, XXIV (1992), 91, 112.

[82] Е. Евтимова, К. Меламед, Средновековно селище и некропол в землището на село Крум, община Димитровград, *АОР* през 2010 г., София 2011, 519 – 520.

[83] Ив. Джамбов, Ст. Попов, Г. Митрев, *Археологически проучвания край село Искра, Първомайско*, Асеновград 2012, 51 – 52.

[84] Е. Евтимова, К. Меламед, Средновековно селище и некропол, 519 – 520.

[85] *ГИБИ*, VII, 58.

[86] Т. Томов, *Византия*, 347.

[87] *ГИБИ*, VIII, 106.

[88] *ЛИБИ*, III, 263.

[89] Пак там, 267.

за тясната връзка между двата отрасъла на стопанството. Освен това животните намирали приложение в превоза на стоки,[90] били източник на мляко, месо, вълна и кожи.[91] За развитието на животновъдство в отделните селища в Тракия могат да се привлекат данните от археологическите проучвания. Един от примерите са засвидетелстваните селища със сезонен характер като Гледачево – 1. То може да бъде характеризирано като лятно селище на занимаващото се със скотовъдство население, което използвало през пролетта и лятото пасбищата в района.[92]

Както стана ясно, животновъдството било съпътстващ земеделието отрасъл, разпространен в различните части на Тракия. Тук обаче трябва да се имат предвид различните релефни очертания и природни условия, които определят разликите в степента на прилагане на животновъдството в планинските райони, от една страна, и в равнинните, от друга. Освен това селскостопанската активност засягала не само селата, но и отделните крепости и градове. За това свидетелстват западноевропейските автори.[93] От прегледа на археологическите данни и писмените сведения става ясно, че с най-голям дял в животновъдството било говедовъдството и овцевъдството, като често в манастирските райони последното споменато било с по-голям процент. Необходимо е да се припомни, че отглежданите животни били източник и на мляко, от което се произвеждали отделни млечни продукти.[94] Така например в Бачковския манастир се приготвяло сирене.[95] Разпространение получавало още свиневъдството, като в селището до с. Дядово то заемало първо място. Развитието му показва наличието на дъбови гори в района, от които се набавяли жълъди, необходими за изхранването на свинете.[96] Коневъдството също било развито, особено в крепостите и градовете, което кореспондира с отбранителните задачи на селищата и съсредоточената аристокрация в тях. По всяка вероятност конят е бил използван повече за езда, отколкото като впрегатно животно. За това свидетелстват намерените в района на Североизточна Тракия голям брой предмети от конското снаряжение като юзди, подкови, токи, стремена, шпори.[97] В хрисовула за имотите на Михаил Аталиат пък са отбелязани *пощенски коне*.[98] След изброените, макар значително по-слабо застъпено, може да се посочи птицевъдството. На територията на Североизточна Тракия неговият относителен дял бил едва 6,08%, което отново показва, че едрите домашни животни били предпочитани не само заради по-голямото количество месо, което предоставяли, но и заради млякото, вълната и кожите.[99] Кокошките доставяли яйца, но „многофункционалността“ на споменатите досега животни предопределяло тяхното предпочитане. В манастира „Св. Йоан Предтеча“ (в днешен гр. Кърджали) се съдържат данни за отглеждани кокошки, като техният дял възлиза на 13, 8%. За сравнение този на овцете и козите бил 31,3 %.[100]

Любопитни са данните, засягащи някои от спомагателните дейности, практикувани в

[90] Й. Чангова, *Средновековното селище над тракийския град Севтополис (XI – XIV в.)*, София 1972, 44.

[91] Т. Томов, *Византия*, 349.

[92] Б. Д. Борисов, Керамика от средновековното селище край с. Гледачево, „Марица – Изток“. *Археологически проучвания*, IV, Раднево 1997, 141 – 142.

[93] *ЛИБИ*, III, 267.

[94] Н. Овчаров, Д. Хаджиева, *Средновековният манастир в гр. Кърджали*, 111 – 112.

[95] *ГИБИ*, VII, 49.

[96] Б. Д. Борисов, *Икономиката на средновековното селище*, 72 – 73.

[97] Пак там, 103.

[98] *ГИБИ*, VI, 196.

[99] Б. Д. Борисов, *Икономиката на Североизточна Тракия*, 103.

[100] Н. Овчаров, Д. Хаджиева, *Средновековният манастир в гр. Кърджали*, 111 – 112.

Тракия. На първо място, може да се отбележат ловът и риболовът. Относно първото неговият дял е значително по-малък в сравнение с животновъдството, което доказва характера му на допълнителен поминък.[101] Археологическите данни от селищата в Североизточна Тракия показват, че най-често обект на лов бил благородният елен, следван от дивата свиня, сърната, дивия заек и други.[102] Подобни данни могат да се отнесат и за селището над тракийския Севтополис.[103] В хрисовула за имотите на Михаил Аталиат пък са споменати ловджийски кучета. Изброените диви животни били ловувани главно заради месото, но и като източник на кожи, какъвто е случаят с лисицата.[104] Като основно оръжие се посочва лъкът, а по всяка вероятност били използвани още различни капани и примки.[105]

Относно риболова, консумация на риби и миди е засвидетелствана в манастира до Кърджали. Възможност за практикуването на тази дейност давала р. Арда, като се осъществявал и внос от крайбрежието на Егейско море, особено разглеждайки консумирането на миди.[106] В типика на манастира „Космосотира“ също е засвидетелстван риболов, практикуван по р. Марица.[107] Отбелязана е също и река Самия, която обаче не е отъждествена,[108] където имало *много и големи риби*.[109]

Като допълнителен поминък на населението може да се посочи пчеларството, което се свързва и с добива на восък.[110] Така например в селището над тракийския Севтополис е установено развитието на тази дейност. Затова допринасяли горите с естествените хралупи на дърветата, в които живеели пчелите, като съществували и специално издълбани или изградени за тази цел кошерища.[111] В селището край с. Искра (Първомайско) също било практикувано пчеларство. Затова свидетелстват откритите два пчеларски ножа, чрез които се отделяли медните пити от тръвната.[112]

Със спомагателна роля били също въглищарството и дърводобивът. Това насочва да се обърне внимание върху експлоатацията на некултивираните площи, които обикновено били залесени. Те обаче също могат да се разглеждат като потенциален източник на суровини и са били ценни от стопанска гледна точка. Във Византия търсенето на дървен материал било с важно значение за военноморския флот, за строителството изобщо, както и за огрев като дървени въглища. Тези потребности изграждали връзката между града, селските райони и необработваемите площи. Дървеният материал намирал приложение и в занаятчийската дейност, а някои дървета и храсти били използвани и за медицински нужди. По всяка вероятност дървеният материал, въглищата, произведените продукти били обект и на търговска дейност.

В селото намирало място и занаятчийското производство. Често ръстът на тази активност се посочва като индикатор за икономическото развитие на този тип населени места.[113] Вероятно една част от тях намирала реализация на пазара, но като цяло занаятчийството в селото предимно обслужвало нуждите на отделните домакинства, т.е. било

[101] Й. Чангова, *Средновековното селище,* 48.

[102] Б. Д. Борисов, *Икономиката на Североизточна Тракия*, 104.

[103] Й. Чангова, *Средновековното селище,* 48.

[104] *ГИБИ*, VI, 196.

[105] Б. Д. Борисов, *Икономиката на Североизточна Тракия*, 104 – 105.

[106] Н. Овчаров, Д. Хаджиева, *Средновековният манастир в гр. Кърджали*, 91, 111.

[107] *ГИБИ*, VII, 129.

[108] Пак там, бел. 2.

[109] Пак там, с. 129.

[110] P. Soustal, *Tabula Imperii Byzantini,* 151.

[111] Й. Чангова, *Средновековното селище,* 49.

[112] Ив. Джамбов, Ст. Попов, Г. Митрев, *Археологически проучвания край село Искра,* 57.

[113] A. E. Laiou, *The Economic History of Byzantium*, 261 – 262, 308.

в рамките на домашното производство. Това е и един от показателите за преимуществото на градовете в занаятчийската дейност и търговията, а именно наличието на тясна специализация.[114]

Мястото на градовете в стопанската история на Тракия е съществена част от настоящето изследване. Тяхното значение не произтичало само от развиващата се в тях производствена дейност, но и защото те били свързани с разпределението и потреблението на продуктите, демографията и пространственото планиране.[115] Необходимо е да се уточни, че главните стопански центрове в Тракия, каквито били Филипопол и Адрианопол, както и черноморските Месемврия и Анхиало, тясно преплитали своите военно-административни функции с развиващите се пазарни отношения. До известна степен това кореспондирало със задоволяване нуждите на пребиваващите длъжностни лица и собственици на земя, т.е. на добре обособения елит. Самото присъствие на такъв имало икономически израз. Елитът се явява стимул за по-разнообразно търсене и предлагане. Свързан е с по-голям процент търговска активност, съобразно по-високите финансови възможности на тази част от градските жители. Разбира се, въпросът за обособяването на дадени градове в значителни стопански средища е комплекс от различни фактори, към които трябва да се прибави функциониращата пътна система, местоположението, природните условия и ресурси.

Включването на Тракия в рамките на Византийската империя може да се свърже с възстановяване на част от античната градска мрежа, с оживяване на изоставени през Ранното средновековие градове или интензифициране на живота в такива, които до този момент съществували предимно като стратегически постове в българо-византийските войни. Този процес по-осезателно засягал именно териториите на юг от Стара планина и Черноморското крайбрежие, заедно с Дунавското поречие.[116] Това кратко уточнение е важно с оглед на взаимовръзката между състоянието на градската мрежа и това на икономиката.

Относно структурата, организацията и развитието на занаятчийското производство писмените сведения са оскъдни, за да се даде достатъчно пълна и точна картина за развитието му в Тракия, и то ограничавайки се в XI – XII в. Въпреки това археологическите проучвания и някои аналогични явления и процеси спомагат изясняването на поставения въпрос. Може да се каже, че един от важните елементи на продукцията било керамичното производство. Освен това, заедно с монетните находки, то е сред най-изобилните археологически свидетелства. Съществувала керамика с различно качество, отговаряща на потребители с различна покупателна способност. В много от селските райони също се произвеждали грънчарски изделия, често свързани с отделните домакинства и с местната търговия.[117] В Тракия са разкрити множество керамични находки, свидетелстващи както за местно производство, така и за осъществяван внос от други ромейски провинции. Откритите индикации за керамична изработка показват не само практикуването на този занаят, но и служат за изясняване на проблема със социалната диференциация в дадени градове. По-интересни данни за керамичното производство се откриват за крепостта Красен (до Панагюрище). Става въпрос за

[114] Б. Д. Борисов, Икономиката на Североизточна Тракия през XI – XII в., *ИСтЗИМ*, I, Ст. Загора 2002, 99 – 122, 101 – 102, 105, 109.

[115] A. E. Laiou, *The Economic History of Byzantium*, 498.

[116] А. Миланова, Градът във византийска България (XI – XII в.): приемственост и промяна – В: *Средновековен урбанизъм. Памет – сакралност – традиции*, 2 (2007), 8 – 11.

[117] A. E. Laiou, C. Morrisson, *The Byzantine Economy,* 115 – 119, 121.

релефните отпечатъци върху дъната на някои изделия, които са известни и от други селища в Тракия. За значението на самите знаци няма единно становище. Някои от изследователите ги определят като занаятчийски тамги – белег за собственост на продукцията или като знаци на различни сдружения на занаятчии. Други пък ги оприличават на родови и семейни знаци. Наблюденията върху керамиката от XI – XII в. дава основание и за предположението, че знаците са служели като марки на производители.[118]

Освен керамичното производство в Тракия били практикувани редица други занаяти. Сред тях са художествените произведения, включително монументалното изкуство, представено от стенописта и скулптурата. Най-ярък пример е широкото църковно строителство в цялата област Тракия. Художествени ателиета са засвидетелствани в големите градски центрове. Един от примерите за средища на византийското изкуство е Берое (дн. Ст. Загора). Т.нар. „старозагорски релефни плочи“ са представители на скулптурата в града.[119]

Друг отделен занаят, практикуван в областта, но не в същите мащаби като грънчарството, било металообработването. Все пак в различните селища на областта отделните занаяти се развивали в различна степен, което се свързва със суровинните източници в непосредствената близост на конкретното населено място. Споменаването им насочва към крепостите в Източните Родопи, охраняващи областта, нейните комуникации и рудници. Така например в крепостта при рудник „Звездел“ вероятно било практикувано златарство.[120]

Стъклообработването също получавало определено развитие. От археологическите данни става ясно за функционирала стъкларска работилница в рамките на Берое, датирана към края на X – края на XI в. Сред находките най-многобройни са различните видове гривни. Разкрити са и няколко фрагмента от стъклени чашки от безцветно и прозрачно светлозелено стъкло.[121]

От кост и рог на елен също били изработвани различни предмети – пресшлени за вретено, игли, дръжки за ножове, токи от конската амуниция, апликации, амулети, кръстчета, свирки и др. Относно технологичната обработка на костта, то тя била близка до обработването на дърво, като често били използвани едни и същи средства за производство.[122] Това насочва да се спомене дърводобработването като вид занаят. То било тясно свързано със строежа на жилищни и всякакви други постройки, с изработването на земеделски оръдия на труда и разнообразни предмети.[123]

Важно място сред занаятите заемали предачеството, тъкачеството, шивачеството и обущарството. В писмените извори се откриват сведения за търсенето на стоки, получени от споменатите дейности, като например в типика на Бачковския манастир около провеждания в близост панаир.[124] В описанията на Третия кръстоносен поход пък е отбелязано, че при влизането на кръстоносците в Берое те

[118] В. Григоров, Крепостта Красен до Панагюрище, *РП*, XL (2010), 80.

[119] Б. Д. Борисов, *Икономиката на Североизточна Тракия*, 108.

[120] Н. Овчаров, Д. Коджаманова, *Перперикон и околните твърдини през Средновековието. Крепостно строителство в Източните Родопи*, София: ИК Тангра ТанНакРа 2003, 102 – 103.

[121] Д. Янков, Останки от средновековна стъкларска работилница в Стара Загора, *ИМЮИБ*, VI (1983), 43 – 47.

[122] В. Григоров, Крепостта Красен до Панагюрище, 76 – 77.

[123] Б. Д. Борисов, *Икономиката на Североизточна Тракия*, 109; Ив. Джамбов, Ст. Попов, Г. Митрев, *Археологически проучвания край село Искра*, 47 – 48; Й. Чангова, *Средновековното селище,* 94.

[124] *ГИБИ,* VII, 51.

събрали *почти до пресищане огромно количество разнообразни дрехи*.[125] Пак в сведенията, отнасящи се до този поход, са споменати *старателно изработени килими и копринени дрехи,*[126] открити при грабителските действия в областта.

Става ясно, че развитието на тракийската градска мрежа е тясно свързано с икономическото състояние на областта. През XI – XII в. важни градски средища били Филипопол и Адрианопол, като освен тях съществували и други агломерации. Занаятчийското производство намирало приложение както в градовете, така и в селските поселения, където обаче то имало повече домашен характер. Макар и със смесване на практикуваните дейности, основната роля на селото оставала съсредоточена в аграрния сектор, а на градовете – в производството. Това се явява една от характеристиките на обмена, а именно – контактите между града и селото, които обаче представляват само част от търговията, реализирана в ромейската държава. Именно този трети дял от икономиката служи като главен индикатор за стопанското състояние на една държава или област.

Освен с практикувано селскостопанско и занаятчийско производство Тракия била част от междуселищния обмен, междурегионалните и външнотърговските сделки. Като благоприятстващи този вид икономическа активност отново могат да се посочат географското местоположение, природните условия и ресурси. Съществен фактор били и функциониращите комуникационни връзки, свързани с развитието на сухопътния и морския транспорт. Важно е развитието на обмена в Тракия да се обвърже с това в ромейската държава да се отдели внимание на общите икономически процеси, успоредно с конкретните условия в областта, които благоприятствали и позволявали прилагането на съответните тенденции в стопанския живот.

Още в края на X в. във Византия се наблюдава постепенно нарастване нивото на обменната икономика. През XI – XII в. тази тенденция била продължена, отбелязвайки повишаване на активността в тази област. Ръст се отчитал както при търговията със стоки за масово потребление, така и при международната с луксозни изделия. Разбира се, търговията със сигурност не акумулирала поголямата част от годишното производство в ромейското стопанство (ако трябва да се търси аналог в съвременната икономика би съответствало на Брутния национален продукт (БНП)). В историографията са изказани предположения, че ок. 25% е възлизал делът от тази дейност, заедно с производството, което с всички условности може да служи като ориентир по настоящия въпрос. Важното тук е, че от XI в. нататък търговията се превърнала в динамичен сектор, двигател на византийската икономика. Всъщност през XI – XII в. може да се отбележи цялостен подем в обменната икономика, отнасящ се не само за Византия, но изобщо за Средиземноморието, като с това се наблюдава по-голямо участие в търговията и на отделните ромейски провинции. Показател за изказаното е по-високото ниво на монетната циркулация. Успоредно с нея обаче продължавала да се прилага натуралната размяна (бартер), макар че в сравнение с предходния период (VII – X в.) ролята на този тип обмен била по-малка.[127]

Обстановката на активизираща се търговия засягала и Тракия. Като благоприятстващи фактори се посочват географското местоположение, природните условия и ресурси. Същите определяли обемът, а и качеството на селскостопанската продукция, естествената специализация, съотношението

[125] *ЛИБИ*, III, 267.

[126] Пак там, 234.

[127] A. E. Laiou, C. Morrisson, *The Byzantine Economy*, 133 – 134, 136; A. E. Laiou, *The Economic History of Byzantium*, 758 – 759.

във формите на организация на аграрното производство. Причислявайки към това демографския фактор и степента на сигурност, довели до нарастване на населението в областта, може да се предположи повишаване нивото на производство в селскостопанския сектор, което довело до излишък, реализиран на пазара. Развитието на вътрешната търговия, т.е. в рамките на самата Империя, било тясно свързано с нарастващата роля на градовете, но и с развитието на аграрната икономика, т.е. с градското и селското търсене на разнородни стоки. Между тези два фактора била налице диалектическа връзка, т.е. двупосочност. Съществуват доказателства за наличието на търговска дейност в провинциалните ромейски градове. Повечето от тях били част от местния обмен, включващ даден град и непосредствената му околност. Наред с тях съществували регионални и междурегионални пазари. А с особено значение оставало снабдяването на столицата Константинопол с необходимите суровини и продукти.[128]

Разбира се, активността в отделните градове и селища не била еднородна. Както стана ясно, в рамките на областта съществували няколко градски стопански центъра, в които се реализирала активна търговска дейност, дължаща се до голяма степен на функциониращата пътна мрежа. Такива били Филипопол и Адрианопол, а градове като Месемврия и Анхиало играели ролята на сборни пунктове за преразпределение на стоките към вътрешността на областта и към Константинопол.[129]

Последното изказано насочва вниманието към крайморските градове и крепости и тяхното значение за развитието на търговската активност. По отношение на стопанската история на Месемврия са запазени сведения от втората половина на XII в. Интерес представлява дарствената грамота на руския княз на Галиция Иван Ростиславович – Берладник. Тя била предназначена за несебърските търговци, даваща им право на свободна и безмитна търговия в княжеството, и била предоставена през 1134 г.[130] По този начин се доказват търговските контакти, реализирани извън рамките на Византийската империя, като този тип взаимоотношения били двустранни.

С важна роля бил и Анхиало. През 80-те години на XI – XII в. градът имал първенствуващо положение в Причерноморската област, утвърдил се като град пристанище, свързващо Константинопол и Империята с руските и тюркските племена, които били потребители на византийските занаятчийски произведения.[131] Въпросът за обмена и търговията се допълва отлично и от археологическите проучвания. Ролята на черноморските центрове, като Месемврия и Анхиало, може да бъде проследена на базата на изследванията върху разпространението на някои от търгуваните стоки, като белоглинената византийска трапезна керамика. Установено е, че след средата на IX и през X в. импортът ѝ станал по-интензивен, а ареалът на разпространение се разширил. Разрастване на вноса се забелязва и в Созопол, както и в някои от градовете на север от Стара планина, като Балчик, Варна и Дръстър. Споменатите съперничели на традиционно силния импорт в Месемврия, осъществяващ директен контакт с Константинопол. Дългият период на постоянен внос на византийска керамика е показател за поддържане на търговски контакти между градските центрове (както на юг, така и на север от Стара планина) с ромейската столица и

[128] A. E. Laiou, *The Economic History of Byzantium*, 739, 744.

[129] М. Манолова, Към въпроса за разпространението на белоглинената византийска трапезна керамика в българските земи от края на VIII до края на XII век, *Археология*, 1 – 2 (2000), 11.

[130] В. Гюзелев, Несебър. – В: *Български средновековни градове и крепости*, т. 1. Варна 1981, 335.

[131] В. Гюзелев, Анхиало. – В: *Български средновековни градове и крепости*, т. 1. Варна 1981, 363.

причерноморските градове. Откриването на еднороден керамичен материал в българските обекти, сроден с такъв от Константинопол, Коринт, Атина, Спарта, Диногеция и Херсон, индикира широка търговска мрежа с център ромейската столица, а самото транспортиране на византийската белоглинена керамика ставало главно по море. Към селищата на юг и на север от Стара планина се разпространявала по вътрешните пътища за търговски обмен.[132]

Разглеждайки областта Тракия е редно да се отдели внимание и на крайбрежието по Егейско море. Важен отрасъл в икономиката бил добивът на риба и сол в крайбрежните зони. Съществуват сведения за висококачествена сол от Енос и околностите му, които снабдявали *цяла Тракия и Македония.*[133] Сол била извличана и при Анхиало, край езерото, наречено от Анна Комнина Свещено. Оттам по солния път била внасяна във вътрешността, а от крайморските градове била изкупувана от чуждестранните търговци.[134]

Интерес представляват и данните, отнасящи се за манастира в днешния град Кърджали – „Св. Йоан Предтеча“. Конкретно за осъществявания стокообмен в този район е изказано предположение за импорт на миди, към което насочват разкритите големи количества черупки от тях. Морфологическите характеристики на намерените морски мекотели показват, че те нямат черноморски произход, а средиземноморски, което включва Беломорието. Не е изключено манастирът да е имал владения до Егейско море или реализиране на търговски взаимоотношения, даващи възможност за използването на морските мекотели за храна. Остава въпросът и как се осъществявало транспортирането на споменатия хранителен продукт? Възможно е да са били доставяни в бъчви с морска вода. Негативите на този начин биха били бързото изчерпване на кислорода и трудният контрол върху температурата. Вероятно фактът, че мидите били докарвани с черупките, без да бъдат обработвани, спомагал също за тяхното по-дълго съхранение.[135]

Част от икономическата активност било организирането и провеждането на панаири (панигири). Обикновено те се организирали на празнични дни в градове, по-големи села и пред стените на големи манастири. Устройството на панаирното тържище било разнообразно и зависело от големината на панаира, характера на търговията и броя на производителите и търговците. Самите панаири насърчавали местното стопанство, привличайки търговци от по-близки или по-далечни краища на Империята.[136] В рамките на ромейската държава се провеждали както регионални панаири, които продължавали от една до две седмици, така и междурегионални, с времетраене от три до осем седмици. На първите били реализирани по-голям брой сделки, произтичащо от това, че търговията била предимно на дребно. На вторите се постигало по-голямо ниво на оборот, като предмет на обмяна главно подлежали луксозните стоки.[137] Както стана ясно, панаирите се организирали на празнични дни. Този в Ефес се насрочвал за 27 декември (Св. Стефан), в Солун на 26 октомври (Св. Димитър), в Атина на 15 август (Успение Богородично).[138] По същия начин извън градските стени на Адрианопол се под-

[132] М. Манолова, *Към въпроса за разпространението на белоглинената византийска трапезна керамика*, 10 – 11.

[133] P. Soustal, *Tabula Imperii Byzantini*, 151.

[134] Кр. Гагова, Тракия, 113 – 114.

[135] Н. Овчаров, Д. Хаджиева, Средновековният манастир в гр. Кърджали – център на епископията Ахридос (XI – XIV в.), *РП*, кн. XXIV, София 1992, 91, 111 – 112.

[136] Т. Томов, *Византия*, София 2014, 374 – 375.

[137] A. E. Laiou, *The Economic History of Byzantium*, 755.

[138] Т. Томов, Византия, с. 374.

готвяло панаирно тържище,[139] което ежегодно се провеждало също на 15 август.[140]

В близост до някои от манастирите също били устройвани панаири. При Бачковския манастир „Пресвета Богородица Петрицонитиса“ се организирал такъв, като в устава на манастира (от 1083 г.) било определено да се провежда на Възкресение Христово.[141] Идеята за самозадоволяване била трудно приложима, поради което се налагало извършването на определена покупко – продажба.[142] Самият ежегоден панаир може да се отнесе към орбитата на оживения пловдивски пазар, чийто район имал голямо стопанско и търговско значение, потвърждаващо се както от писмените извори, така и от монетните находки.[143] Сведения за ежегодни панаири се съдържат и за околността на град Енос. От типика на манастира „Пресвета Богородица Космосотира“ (1152 г.) става ясно за провеждането им в крепостта Неокастрон.[144]

Темата за търговията в Тракия налага да се привлекат сведенията на западноевропейските автори, описващи преминаването на кръстоносците през областта. В тях се откриват указания за реализиран стокообмен в отделните селища. От оставените описания става ясно за значимостта на уреждане пазари, осигуряващи необходимите продукти на преминаващите кръстоносци. С важно значение била функциониращата пътна система, имайки предвид употребата на главните пътни артерии – Via Militaris (Via Diagonalis) и Via Egnatia, заедно с някои техни разклонения. Самият Диагонален път получил най-голямата си натовареност именно през XI – XII в.[145] Това предполага нарастване на търговската активност в селищата по главните пътни артерии. Наред с това обаче от писмените сведения, намиращи потвърждение в археологическите данни, става ясно и за грабителски действия от рицарските части. Анализът им позволява да се заключи, че преминаването на западноевропейските части от Първия (1096 – 1099) и Втория кръстоносен поход (1147 – 1149), в известна степен, действало като „импулс“ за местната икономика, въпреки някои случаи на стълкновения. Тези от Третия поход (1189 – 1192) обаче имали значително по-негативни последици, свързани с разрушения и грабежи на отделни селища в Тракия.

От сведенията на Алберт Аквенски става ясно, че още по време на Първия кръстоносен поход били реализирани търговски контакти. Така например Алексий I Комнин дал разрешение на ломбардците *да купуват и да продават в кастелите…богати с хляб, вино, месо и всякаква мазнина*,[146] сред които били Димотика, Адрианопол и Филипопол.[147] Осигуряването на пазари било като гарант срещу насилствено вземане на необходимото. По различни причини обаче това не винаги било реализирано. Такъв е примерът със споменатите ломбардци, които извършвали грабежи, задигайки стоката *без никаква замяна.*[148]

По време на Втория кръстоносен поход също се съдържат сведения за наличието на пазари в Тракия. Така например Одон от Дьои съобщава за наличието на *латинска крепост (burgum Latinorum)*, намираща се *вън от стените на Филипопол*,[149] която *доставяше срещу заплащане изобилни припаси.*[150] Посоче-

[139] Al. Harvey, Economic expansion, 236.

[140] *ГИБИ*, VI, 282.

[141] *ГИБИ*, VII, 51.

[142] A. E. Laiou, *The Economic History of Byzantium*, 744.

[143] С. Н. Лишев, *Българският средновековен град. Обществено-икономически облик*, София 1970, 39, 41.

[144] *ГИБИ*, VII, 129.

[145] Л. Симеонова, Т.нар. Диагонален път, 3.

[146] *ЛИБИ*, III, 163.

[147] Пак там.

[148] Пак там.

[149] *ЛИБИ*, III, 122.

[150] Пак там.

ното указание показва предназначението на този квартал, а именно осигуряване с необходимите суровини и материали, преминаващите оттам кръстоносни части. Вероятно в споменатата крепост са пребивавали търговци, занаятчии, както и притежатели на кръчми, странноприемници, конюшни и работилници.[151] Всичко представено дотук показва, че преминаването на кръстоносците през Via Diagonalis способствало за нарастване активността в стокообмена, макар и с не малко негативни прояви.

Нуждата от стоков пазар е засвидетелствана и по време на Третия кръстоносен поход.[152] В хода на завладяването от рицарите на различни селища в областта, осигуряването на мир за жителите било срещу организиране на пазари и срещу трибут.[153] Опитът да се прецени ролята на Кръстоносното движение за активизиране обмяната в Тракия наподобява проблемът с оживяването на търговията във Византия в резултат на по-широкото проникване на италианските търговци в нея, т.е. активизиране на търговията има, но до колко самата Византия и респективно Тракия са се възползвали от това? Необходимо е да се направи важното уточнение, че пазарите, организирани във връзка с преминаващите кръстоносци, по своя характер били спорадични, устроени при конкретни специални обстоятелства. Реално тези пазари не отразяват икономическите тенденции, но пък свидетелстват за временно увеличено търсене.[154] Така, може да се заключи, че съществувала известна активизация на търговията, но това явление не бива да се абсолютизира.

Вече беше отбелязано, че районите с оживен обмен били крайморският и този около водещите центрове в Тракия – Филипопол и Адрианопол. Други градове, притежаващи важни пазарни пунктове, били Димотика, Берое, Констанция, Стенимахос, както и отделни крепости в областта. Широко развитие търговията получавала и в района на Североизточна Тракия. Тук също се наблюдават търговски връзки между отделните византийски провинции или територии. Важно е да се уточни, че това по своята същност е вътрешен стокообмен в рамките на една държава – Византийската империя. Необходимо е да се припомни ролята на комуникационните връзки. Така например при разположените в полите на Средна гора селища край Караново и Асеновец, т.е. сравнително отдалечените от пътя за Константинопол, се откриват значително по-малък обем „вносни“ стоки – художествена керамика, рисувани стъклени гривни и др. За разлика от тях, тези, разположени непосредствено на пътя, се отличават с богатството и разнообразието на предмети, обект на вътрешния обмен. От източните византийски провинции в Североизточна Тракия се внасяла керамика с червена ангоба. Вероятно от Константинопол или околността му били доставяни изящните сграфито съдове. Към „вноса“ трябва да се споменат и редица накитни предмети, кръстовидните енколпиони, една част от които били внасяни от Сирия, а други от ромейската столица. От споменатия район основно се изнасяла селскостопанска продукция и по-конкретно зърнени храни, а вероятно и някои животински произведения и най-вече кожи.[155]

Моделът на търсене във византийската икономика следва да се разглежда съгласно изискванията на потреблението. Основните нужди били храна, облекло и материали, свързани със строителството. Необходимо е темата за търсенето и предлагането да се об-

[151] Б. Примов, Вторият кръстоносен поход през балканските земи и Византия, *ИПр*, 6, София 1978, 48.

[152] *ЛИБИ*, III, 280.

[153] Пак там, 234, 268.

[154] Al. Harvey, *Economic expansion*, 236.

[155] Б. Д. Борисов, *Икономиката на Североизточна Тракия*, 109 – 110.

върже и с ролята на самодостатъчността (или т.нар. автаркия). Този тип икономическа система се състои от преки производители, работещи в скромен мащаб и в силно ограничен търговски сектор. Главно може да се отнесе за селските поселения,[156] където самото занаятчийско производство не било ясно разделено от селскостопанската дейност и чието основно предназначение било задоволяване нуждите на дадено домакинство. Някои селища, макар и определяни като градове, също запазвали своя аграрен характер. Пример за това е основаният от Алексий I Комнин град Неокастрон или Алексиопол за павликянското население в близост до Филипопол.[157] Макар византийската икономика да се основавала на паричното обращение, търгуването в натура също намирало широко разпространение.[158] И все пак, въпреки наличието на автаркия в селските райони, може да се каже, че пазарите от X в. нататък придобивали все по-голяма роля.[159]

Всичко това онагледява спецификата в развитието на търговията, от една страна, в селата, някои крепости и по-малки градове и, от друга, в административните, военно – стратегическите и стопанските центрове на областта, където търговските сделки били в по-големи мащаби и с по-разнообразно търсене. Последното кореспондира и със социалния статус на населението, чиято покупателна способност била по-висока. Различията в търсенето могат да се свържат и с ресурсите на даден район. Най-важните регионални нюанси били налагани от географските условия, влияещи върху селскостопанската продукция. Не е трудно да се достигне до общовалидния извод, че селското население се задоволявало предимно с произведеното от него. Самото ниво на търсене в селските поселения било в по-малка степен от това в градските средища, тъй като в тях често се прилагал принципът на самодостатъчността. Все пак, независимо от по-слабо изразените финансови възможности на селското население, социална диференциация се наблюдава и в този тип поселения, като конкретен пример за това може да се посочи жилищното строителство в селището до с. Дядово.[160]

Предмет на размяна били различни суровини и продукти. Вече стана ясно за вътрешния внос на луксозни предмети, особено в черноморските пристанищни градове. В някои райони, като този на манастира в Кърджали, пък се осъществявал внос от Егейско море. Обект на търгуване била и солта, добивана както от Анхиало, така и от района на Енос. Допуска се, че дърводобивът също намирал приложение в търговията. Планинските райони в областта давали възможност за развитие на този отрасъл и производство на дървени въглища. Вероятно от Стара планина, Родопите и Странджа били доставяни в градовете трупи за строеж на сгради, лодки, за направата на бъчви, сечива и други необходими за ежедневието вещи.[161] Основното място в обмена обаче било заето от хранителните продукти като вино, зехтин, сирене – важни както от икономическа, така и от политическа гледна точка.[162]

Най-важният елемент от търговията било зърното. Главна роля в стопанството на Тракия заемал зърнодобивът, като лозарството и винопроизводството също имали голямо значение. Достатъчно е да се припомни, че един от основните доставчици на столицата Константинопол със зърно била Тракия. За

[156] Al. Harvey, *Economic expansion*, 163.

[157] *ГИБИ*, VIII, 140.

[158] А. П. Каждан, Ан Уортън Епстейн, *Византийската култура (XI – XII век): промени и тенденции*, В. Търново, 2001, 66 – 67.

[159] Al. Harvey, *Economic expansion*, 235.

[160] Б. Д. Борисов, Икономиката на средновековното селище върху селищната могила до с. Дядово, Бургаско, *ИМЮИБ*, т. XIV, Ст. Загора, 1991, 71.

[161] Кр. Гагова, Тракия, 113 – 114.

[162] A. E. Laiou, *The Economic History of Byzantium*, 741.

ролята на житните култури в търговията на областта могат да се привлекат и някои сведения в писмените извори. Такива например са указанията на Идриси, който бил придворен географ на норманския крал Рожер II (1130 – 1154). Неговото съчинение „Развлечение на копнеещия да преброди страните“ се отнася около средата на XII в. и било предназначено да ориентира в кои градове и райони на Балканския полуостров могат да се закупят зърнени храни, представляващи интерес за италианските търговци.[163]

Друг аспект от темата за търговията е ценообразуването. Като по-строго фиксирана от централната власт била именно цената на зърното.[164] Качеството на отделните зърнени култури също определяло тяхната стойност. Така например ечемикът бил с по-ниска от тази на пшеницата (обикновено възлизал на 2/3 от цената ѝ). Просото също се считало с по-ниско качество. Освен в зърнените култури различия се откриват и в отделните вина,[165] към което насочват сведенията на Григорий Антиох, макар и отнасящи се за Средецката област.[166] При селското стопанство от особено значение била годишната реколта. Природните бедствия, дори и да не са предизвиквали винаги глад, се отразявали върху добива.

Става ясно, че, освен качеството, количеството на предлаганите стоки също определяло цената, особено ако става въпрос за грабителски набези. Изобилието от разнообразни стоки по време на действията на рицарите от Третия кръстоносен поход довело до спад в цените. Така например в „История на кръстоносците“ е отбелязано: *Овце и волове, а и полски дребен добитък имаше в такова изобилие във войската, че един вол се купуваше за пет денара, а един овен – за два или три денара… Поради многото плячка старателно изработени килими и копринени дрехи не се смятаха за някаква ценност*.[167]

За вариации в цената на предлаганите стоки насочват сведенията в типика на манастира „Космосотира“ край Енос. В него е указано: *да се внимава, щото игуменът да случи подходящо време, когато се продава по-евтино зехтинът в Енос, и да купи от него наведнъж за нуждите за цяла година; не от някакви търговци, а от корабите, които докарват зехтина и хвърлят котва в Енос*.[168] Веднъж годишно трябвало да се закупуват и лекарствата.[169] Това насочва и към снабдяването с всичко необходимо, като дрехи и обувки, от монасите в Бачковския манастир, отново организирано веднъж в годината.[170] Посочените сведения показват разбираемото различие в цената на продуктите, получени пряко от производител и на тези чрез посредничеството на търговец. Освен това се откриват индикации за търговия на едро и на дребно.

Темата за търговията налага да се отбележи и, че при започналото усложняване на икономическите процеси нямало напълно оформена социална теория, базирана на идеята за преследване на печалба. Трябва да се има предвид традиционното разбиране, което виждало духовна и морална опасност в търговските дейности. Така, успоредно със случващите се промени във византийската икономика, в средновековното християнско общество с дългопросъществуващ отзвук била споменатата представа за търговията.[171]

Динамиката в обмена е тясно свързана с движението на парите и монетосеченето. Освен това нумизматичният материал позво-

[163] С. Н. Лишев, *Географията на Идриси*, 80.

[164] A. E. Laiou, *The Economic History of Byzantium*, 745.

[165] Al. Harvey, *Economic expansion*, 166 – 167.

[166] *ГИБИ,* VII, 266.

[167] *ЛИБИ,* III, 234.

[168] *ГИБИ,* VII, 129.

[169] А. П. Каждан, Ан Уортън Епстейн, *Византийската култура*, 66.

[170] *ГИБИ,* VII, 51.

[171] A. E. Laiou, C. Morrisson, *The Byzantine Economy*, 163.

лява да се определи степента на развитие на парично-стоковите отношения в отделните селища в Тракия и да се направят някои изводи за прилагането на натуралната размяна. В тази връзка е необходимо да се отчетат и промените в състоянието на монетната система. В рамките на разглеждания период се забелязва процес на понижаване стойността на парите, т.е. девалвация. От икономическа гледна точка това означава да се определи отражението на девалвацията върху стопанското състояние. Може да се каже, че това явление имало повече политически измерения. Самото понижение в стойността на парите засягало главно златната византийска монета, а в търговията, особено разглеждайки тази на дребно, широко разпространение намирали медните монети.[172] Вероятно в още по-малка степен от девалвацията бил засегнат междуселищният обмен, където разпространение получавала и натуралната размяна. Самата девалвация е индикатор за политически колебания и имала по-сериозно отражение върху фискалната система и по-малко върху обмена. Все пак вероятно се отразявала и върху търговията, особено върху външната.

Обобщавайки представените данни най-подходящата дефиниция за икономическото състояние на Византия през XI – XII в. би била тенденциозно възходящо развитие. При анализ на сведенията в писмените извори и археологическите данни се оказва, че Тракия също била част от тези процеси, протичащи в ромейската държава. Областта притежавала благоприятни природни условия и ресурси, през нея преминавали ключови пътни артерии, осъществяващи връзката на Западна и Централна Европа със столицата Константинопол и Проливите. През разглеждания период е засвидетелствано разрастване на селищната мрежа и ръст в населението, свързани с по-спокойната обстановка в перманентно граничната Тракия. Макар да присъствали отделни природни бедствия и грабителски нахлувания, то през XI – XII в. Тракия запазила положението си на една сравнително сигурна и спокойна област, което позволило по-разширена икономическа активност.

С практикувано селскостопанско и занаятчийско производство, участваща в междуселищни, междурегионални и външни търговски сделки, областта се вписала в икономиката на космополитна Византия. Изброените фактори за развитие, съчетани с общите процеси и промени, определят XI – XII в. като период, благоприятен за стопанското развитие на ромейска Тракия.

Списък на съкращенията:

ГИБИ – Гръцки извори за българската история
ЛИБИ – Латински извори за българската история
АОР – Археологически открития и разкопки
ИПр – Исторически преглед
РП – Разкопки и проучвания
ГСУ – Годишник на Софийския университет
ИМЮИБ – Известия на музеите от Югоизточна България
ИСтЗИМ – Известия на Старозагорския исторически музей

[172] A. E. Laiou, *The Economic History of Byzantium*, 756 – 757, 759.

THE ECONOMIC DEVELOPMENT OF BYZANTINE THRACE (XI – XII C.)

Teodora Georgieva

Abstract: *This publication presents the economic development of the geographical region of Thrace as a part of the political and administrative boundaries of the Byzantine state in XI – XII century. Both the regional specificities of these territories and their participation in the general economic processes in XI – XII century are taken into account. Based on various written sources, archeological and historiographic studies conclusions are drawn about the main structural determinants factors: natural conditions, resources and communications, legal and policy frameworks, including the tax system, organization of arable land and market relations. Together with this, the development of the three main strands of the economy is presented: agricultural sector, craft production and trade. The conclusion of this research is, despite some crisis moments, the whole period from XI to XII century can be qualified as favorable for the development of the economy of the Thrace.*

Keywords: *Thrace, Byzantine Empire, economy, agriculture, crafts, trade.*

Списание
ПЛОВДИВСКИ ИСТОРИЧЕСКИ ФОРУМ
2017/ Supplementum 1

Предпечатна подготовка: Цветелина Сотирова
Печат и подвързия: УИ „Паисий Хилендарски“

ISSN 2535-0935